Ο ΜΕΝΤΩΡ

ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΔΙΦΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΤΟΣ ΔΕΚΑΤΟ ΕΒΔΟΜΟ • ΤΕΥΧΟΣ 72 • ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2004

Ο ΜΕΝΤΩΡ, *Χρονογραφικὸ καὶ Ἱστοριοδιφικὸ Δελτίο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας,*
ἐκδίδεται τὸν Ἀπρίλιο, Ἰούνιο, Ὀκτώβριο καὶ Δεκέμβριο κάθε ἔτους
μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Γενικου Γραμματεως

Σ' ΑΥΤΟ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ:

Πρὸς τοὺς Ἑταίρους: 69-80 • Β. Χ. Πετρακου, Κίβδηλο παρελθόν: 81-95 • Β. Χ. Πετρακου, Ἡ φωτοχυσία τῆς Ἀκροπόλεως τὸ 1843: 95-96 • Β. Χ. Πετρακου, Ἡ γλῶσσα ὡς παράδοση καὶ ὡς μνημεῖο: 97-101 • Β. Χ. Πετρακου, Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου: 102-104 • Β. Χ. Πετρακου, Ἰωάννης Νικ. Καραμῆτρος: 105-106 • Πρόγραμμα τῆς Σχολῆς Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης, 2004-2005: 107-108.

Ἐκδοτικὴ φροντίδα Ἠλέκτρας Ἀνδρεάδη

ISSN 1105-7181

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72 Ἀθῆναι

Fax 210 3644996 • τηλ. 210 3625531 • archetai@otenet.gr • www.archetai.gr

Ο ΜΕΝΤΩΡ

ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΔΙΦΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΤΟΣ ΔΕΚΑΤΟ ΕΒΔΟΜΟ • ΤΕΥΧΟΣ 72 • ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2004

Πρὸς τοὺς Ἑταίρους

ΟΙ ΟΛΥΜΠΙΑΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ, ΤΟ 2004 ΚΑΙ ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ

Τὸ μεγάλο γενονὸς τοῦ καλοκαιριοῦ ἦσαν, γιὰ ὅλους, οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες. Πρόκειται γιὰ ἀθλητικὴ ἐκδήλωση ποὺ συγκινεῖ συνεχῶς τεράστια πλήθη ἀνθρώπων καὶ κάθε τέσσερα χρόνια ἀποτελεῖ γιὰ ἑβδομάδες τὴν μέριμνα ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων, θεατῶν, ἀθλητῶν, προπονητῶν, ἐμπόρων, πολιτικῶν, διαφημιστῶν ἀλλὰ καὶ γιατρῶν, ἀνακριτῶν καὶ δικαστῶν. Συγκρίνοντας ὅμως τοὺς ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες τῆς ἀρχαιότητας ποὺ ἔπαψαν νὰ τελοῦνται τὸ 393 μ.Χ., μὲ τοὺς σημερινοὺς δημιουργεῖται σιγὰ σιγὰ ἡ βεβαιότητα πῶς καὶ οἱ τωρινοὶ ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες εἶναι καὶ αὐτοὶ τὸ ἴδιο νεκροί. Γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ δυσμενὲς αὐτὸ συμπέρασμα πρέπει νὰ ἐξετασθεῖ πολὺ σύντομα τί ἦσαν οἱ ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες, τί πίστευαν οἱ Ἀρχαῖοι γι᾽ αὐτοὺς καὶ τί πιστεύουμε ἐμεῖς σήμερα.

Οι ΑΡΧΑΙΟΙ ΑΓΩΝΕΣ. Ἡ ἀρχὴ τῶν ὀλυμπιακῶν ἀγώνων εἶναι θρησκευτική, ὅπως σχεδὸν ὅλων τῶν κοινωνικῶν ἐκδηλώσεων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Πλῆθος μύθων πλάστηκαν μὲ τοὺς ὁποίους συνδέθηκε ἡ Ὀλυμπία καὶ ἡ λατρεία τοῦ μεγαλύτερου τῶν θεῶν,

τοῦ Δία, μὲ τοὺς ἀγῶνες. Ἡ τέχνη, ἡ ποίηση τοῦ Πινδάρου, βοήθησε στὴν ἐνίσχυση τῆς πίστης γιὰ τὴν ἱερότητά τους· μήδ' Ὀλυμπίας ἀγῶνα φέρτερον αὐδάσομεν *(κανένα ἀγώνα ἄλλον ἂς μὴν εἰποῦμε ἀνώτερο ἀπὸ τὸν ἀγώνα τῆς Ὀλυμπίας) ψάλλει ὁ Πίνδαρος στὴν ᾠδή του γιὰ τὴν ἱππικὴ νίκη τοῦ τυράννου τῶν Συρακουσῶν Ἱέρωνα τοῦ 476 π.Χ. (*Ολυμπ. *I 7). Ἡ φήμη καὶ τὸ κύρος τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας ἁπλώνεται σ' ὅλο τὸν ἑλληνικὸ κόσμο καὶ ἡ ἱερότητα τῶν ἀγώνων γίνεται φανερὴ ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς* ἐκεχειρίας, *τὴ διακοπὴ τῶν ἐχθροπραξιῶν ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ τὴν ἀπαγόρευση τῆς εἰσόδου στὴν Ἠλεία στρατοῦ ἢ ὁπλισμένων ἀτόμων.*

Στοὺς ἀγῶνες τῆς Ὀλυμπίας, ὅπως σὲ κάθε θεσμὸ ποὺ γεννιέται ἀπὸ ἀγαθὴ πρόθεση καὶ πνευματικὰ κίνητρα, δὲν εἶχαν σημασία οἱ ἐπιδόσεις. Ἀρκοῦσε γιὰ τὴ δόξα νὰ πρωτεύσει κανεὶς ἀνάμεσα στοὺς συναγωνιστές του. Ἡ νίκη ἔφερνε δόξα καὶ στὴν πατρίδα τοῦ νικητῆ, καὶ λαμπρὸ παράδειγμα εἶναι ὁ Ἀλκιβιάδης ποὺ παινεύεται (Θουκ. 6, 16, 2) γιὰ τὶς νίκες του στὴν ἁρματοδρομία στὴν ὀλυμπιάδα τοῦ 416 π.Χ.: Οἱ γὰρ Ἕλληνες καὶ ὑπὲρ δύναμιν μείζω ἡμῶν τὴν πόλιν ἐνόμισαν τῷ ἐμῷ διαπρεπεῖ τῆς Ὀλυμπίαζε θεωρίας, πρότερον ἐλπίζοντες αὐτὴν καταπεπολεμῆσθαι, διότι ἅρματα μὲν ἑπτὰ καθῆκα, ὅσα οὐδείς πω ἰδιώτης πρότερον, ἐνίκησα δὲ καὶ δεύτερος καὶ τέταρτος ἐγενόμην καὶ τἆλλα ἀξίως τῆς νίκης παρεσκευασάμην. *(Οἱ Ἕλληνες πίστευαν γιὰ ἕνα διάστημα πὼς ἡ πόλη μας ἦταν ἀδύνατη ἐξ αἰτίας τοῦ πολέμου, τώρα ὅμως τὴ θεωροῦν δυνατότερη ἀπ' ὅ,τι εἶναι χάρη στὴ λαμπρὴ ἐμφάνισή μου στοὺς ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες μὲ ἑφτὰ ἅρματα, ὅσο κανένας ἰδιώτης δὲν εἶχε παρουσιάσει στὸ παρελθόν. Καὶ πῆρα τὸ πρῶτο καὶ τὸ δεύτερο καὶ τὸ τέταρτο βραβεῖο κι ὅλες μου οἱ πράξεις ἐκεῖ ἦταν ἀντάξιες τῆς νίκης μου).*

Ὅπως κάθε σπουδαῖος θεσμός, οἱ ἀγῶνες τῆς Ὀλυμπίας ξεκίνησαν μὲ μικρὲς φιλοδοξίες. Πρῶτο καὶ μόνο ἀγώνισμα ἦταν ὁ δρόμος ὅσο τὸ μῆκος ἑνὸς σταδίου, σύντομα ἔγινε δίαυλος, δύο στάδια, καὶ κατόπιν δόλιχος, ὅσο τὸ μῆκος πολλῶν σταδίων. Προστέθηκαν κατόπιν καὶ ἄλλα ἀγωνίσματα, τὸ ἅλμα, ὁ δίσκος, τὸ ἀκόντιο, ἡ πάλη, τὰ ἱππικά. Ἡ αὔξηση τῶν ἀγωνισμάτων ἔφερε περισσότερους ἀθλητὲς καὶ ἡ μεγάλη συμμετοχή τους εἶναι ἡ ἀσυνείδητη ἀρχὴ τῆς φθορᾶς. Ἀναπτύχθηκε, μὲ τὰ μέτρα τοῦ

*ἀρχαίου κόσμου βέβαια, τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἀθλητοῦ καὶ ἡ ἱερότητα τῶν ἀγώνων ἄρχισε νὰ ἀμαυρώνεται. Ἤδη τὸ 364 π.Χ., κατὰ τὴ διάρκεια τῆς 104ης ὀλυμπιάδας, οἱ συναθροισμένοι στὸ ἱερὸ τοῦ Δία Ἕλληνες ἔγιναν θεατὲς ἀνήκουστου γεγονότος, τῆς συμπλοκῆς τῶν Ἀρκάδων καὶ τῶν Ἠλείων μέσα στὸν ἱερὸ χῶρο, ἀνάμεσα στ' ἀγάλματα, τοὺς ναοὺς καὶ τοὺς βωμούς, ποὺ πῆρε τὴ μορφὴ τοῦ φόνου καὶ τοῦ σφαγιασμοῦ. Ὁ Ξενοφῶν διηγεῖται (*Ἑλλην. *7, 4, 31) τὸ συμβὰν μὲ λίγα λόγια καὶ περιγράφει τὴ συμπλοκή, μοναδικὸ θέαμα γιὰ τοὺς θεατὲς τῶν ἀγώνων:* ἐπεὶ μέντοι κατεδίωξαν εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ βουλευτηρίου καὶ τοῦ τῆς Ἑστίας ἱεροῦ καὶ τοῦ πρὸς ταῦτα προσήκοντος θεάτρου, ἐμάχοντο μὲν οὐδὲν ἧττον καὶ ἐώθουν πρὸς τὸν βωμόν, ἀπὸ μέντοι τῶν στοῶν τε καὶ τοῦ βουλευτηρίου καὶ τοῦ μεγάλου ναοῦ βαλλόμενοι καὶ ἐν τῷ ἰσοπέδῳ μαχόμενοι, ἀποθνῄσκουσιν ἄλλοι τε τῶν Ἠλείων καὶ αὐτὸς ὁ τῶν τριακοσίων ἄρχων Στρατόλας. *(Καταδίωξαν τὸν ἐχθρὸ στὸ χῶρο ἀνάμεσα στὸ βουλευτήριο καὶ τὸ ναὸ τῆς Ἑστίας καὶ τὸ θέατρο ποὺ βρίσκεται ἐκεῖ δίπλα, πολεμώντας γενναῖα ὅπως πάντα καὶ ἀπωθώντας τὸν ἐχθρὸ πρὸς τὸν βωμό. Ταυτόχρονα πέτρες καὶ βλήματα ἔπεφταν ἐπάνω τους ἀπὸ τὶς στέγες τῶν στοῶν, τοῦ βουλευτηρίου καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Δία ἐνῶ πολεμοῦσαν. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς σκοτώθηκαν κι ἀνάμεσά τους ὁ Στρατόλας, ὁ ἀρχηγὸς τῶν τριακοσίων Ἠλείων).*

Οἱ Ζᾶνες, τὰ ἀγάλματα τοῦ Δία ποὺ ἔστηναν οἱ κακοὶ ἀθλητὲς ποὺ προσπάθησαν νὰ νικήσουν παράνομα, ἦταν ἡ τιμωρία ποὺ ἐπέβαλλαν οἱ Ἠλεῖοι γιὰ τὴν ἀθλητικὴ ἀπάτη. Οἱ πρῶτοι Ζᾶνες στήθηκαν, κατὰ τὸν Παυσανία (V 21, 3 κέ.) τὸ 388, στὴν 98η ὀλυμπιάδα. Ὁ Θεσσαλὸς Εὔπωλος διέφθειρε μὲ χρήματα τοὺς πυγμάχους Ἀγήτορα καὶ Πρύτανι ποὺ ἐπρόκειτο νὰ λάβουν μέρους στοὺς ἀγῶνες: Ἰόντι γὰρ ἐπὶ τὸ στάδιον τὴν ὁδὸν τὴν ἀπὸ τοῦ Μητρῴου, ἔστιν ἐν ἀριστερᾶι κατὰ τὸ πέρας τοῦ ὄρους τοῦ Κρονίου λίθου τε πρὸς αὐτῶι τῶι ὄρει κρηπὶς καὶ ἀναβασμοὶ δι' αὐτῆς· πρὸς δὲ τῆι κρηπῖδι ἀγάλματα Διὸς ἀνάκειται χαλκᾶ. ταῦτα ἐποιήθη μὲν ἀπὸ χρημάτων ἐπιβληθείσης ἀθληταῖς ζημίας ὑβρίσασιν ἐς τὸν ἀγῶνα, καλοῦνται δὲ ὑπὸ τῶν ἐπιχωρίων Ζᾶνες. πρῶτοι δὲ ἀριθμὸν ἓξ ἐπὶ τῆς ὀγδόης ἔστησαν καὶ ἐνενηκοστῆς ὀλυμπιάδος· Εὔπωλος γὰρ Θεσσαλὸς χρήμασι διέφθειρε τοὺς ἐλθόντας τῶν πυ-

κτῶν, Ἀγήτορα Ἀρκάδα καὶ Πρύτανιν Κυζικηνόν, σὺν δὲ αὐτοῖς καὶ Φορμίωνα Ἁλικαρνασσέα μὲν γένος, ὀλυμπιάδι δὲ τῆι πρὸ ταύτης κρατήσαντα. τοῦτο ἐξ ἀθλητῶν ἀδίκημα ἐς τὸν ἀγῶνα πρῶτον γενέσθαι λέγουσι, καὶ πρῶτοι χρήμασιν ἐζημιώθησαν ὑπὸ Ἠλείων Εὔπωλος καὶ οἱ δεξάμενοι δῶρα παρὰ Εὐπώλου. δύο μὲν δὴ ἐξ αὐτῶν ἔργα Κλέωνος Σικυωνίου· τὰ δὲ ἐφεξῆς τέσσαρα ὅστις ἐποίησεν, οὐκ ἴσμεν. τῶν δὲ ἀγαλμάτων τούτων παρέντι τρίτον τε ἐξ αὐτῶν καὶ τέταρτον, γεγραμμένα ἐλεγεῖά ἐστιν ἐπὶ τοῖς ἄλλοις. ἐθέλει δὲ τὸ μὲν πρῶτον τῶν ἐλεγείων δηλοῦν ὡς οὐ χρήμασιν ἀλλὰ ὠκύτητι τῶν ποδῶν καὶ ὑπὸ ἰσχύος σώματος Ὀλυμπικὴν ἔστιν εὑρέσθαι νίκην, τὸ δὲ ἐπὶ τῶι δευτέρωι φησὶν ὡς τὸ ἄγαλμα ἕστηκε τιμῆι τε τῆι ἐς τὸ θεῖον καὶ ὑπὸ εὐσεβείας τῆς Ἠλείων καὶ ἀθληταῖς παρανομοῦσιν εἶναι δέος· πέμπτωι δὲ καὶ ἕκτωι, τῶι μὲν ἐστιν ἡ τοῦ ἐπιγράμματος γνώμη τά τε ἄλλα ἐς ἔπαινον Ἠλείων καὶ οὐχ ἥκιστα ἐπὶ τῆι ζημίαι τῶν πυκτῶν, ἐπὶ δὲ τῶι ὑπολοίπωι διδασκαλίαν πᾶσιν Ἕλλησιν εἶναι τὰ ἀγάλματα μηδένα ἐπὶ Ὀλυμπικῆι νίκηι διδόναι χρήματα.

Εὐπώλου δὲ ὕστερόν φασιν Ἀθηναῖον Κάλλιππον ἀθλήσαντα πένταθλον ἐξωνήσασθαι τοὺς ἀνταγωνιουμένους χρήμασι, δευτέραν δὲ ἐπὶ ταῖς δέκα τε καὶ ἑκατὸν ὀλυμπιάδα εἶναι ταύτην. ἐπιβληθείσης δὲ τῶι Καλλίππωι καὶ τοῖς ἀνταγωνισαμένοις ζημίας ὑπὸ Ἠλείων, ἀποστέλλουσιν Ὑπερίδην Ἀθηναῖοι πείσοντα Ἠλείους ἀφεῖναί σφισι τὴν ζημίαν· ἀπειπόντων δὲ Ἠλείων τὴν χάριν, ἐχρῶντο ὑπεροψίαι τοιᾶιδε ἐς αὐτοὺς οἱ Ἀθηναῖοι, οὔτε ἀποδιδόντες τὰ χρήματα καὶ Ὀλυμπίων εἰργόμενοι, πρὶν ἤ σφισιν ὁ θεὸς <ὁ> ἐν Δελφοῖς οὐ πρότερον ἔφησεν ὑπὲρ οὐδενὸς χρήσειν πρὶν ἢ τὴν ζημίαν ἀποδοῖεν Ἠλείοις. οὕτω δὴ ἀποδόντων ἐποιήθη τῶι Διὶ ἀγάλματα, ἓξ μὲν καὶ ταῦτα, γέγραπται δὲ ἐπ' αὐτοῖς ἐλεγεῖα οὐδέν τι δεξιώτερα ἐς ποίησιν ἢ τὰ ἔχοντα τὴν ζημίαν τὴν Εὐπώλου. γνῶμαι δέ εἰσι τῶν ἐπιγραμμάτων, πρῶτον μὲν ἀνατεθῆναι ἀγάλματα μαντείαι τοῦ θεοῦ τιμήσαντος τὰ ἐς τοὺς πεντάθλους δόξαντα Ἠλείοις, τὸ δὲ ἐπὶ τῶι δευτέρωι καὶ ὡσαύτως ἐπὶ τῶι τρίτωι Ἠλείους ἐπαινοῦντά ἐστιν ἐπὶ τῶν πεντάθλων τῆι ζημίαι· τὸ τέταρτον δὲ

ἐθέλει λέγειν τὸν Ὀλυμπίασιν ἀγῶνα ἀρετῆς εἶναι καὶ οὐ χρημάτων, τὰ δὲ ἐπιγράμματα <τὰ> ἐπὶ τῶι πέμπτωι τε καὶ ἕκτωι, τὸ μὲν αὐτῶν δηλοῖ καθ' ἥντινα αἰτίαν ἀνετέθη τὰ ἀγάλματα, τὸ δὲ ἀναμιμνήσκει τοῦ χρησμοῦ τοῦ Ἀθηναίοις ἐλθόντος ἐκ Δελφῶν.

(Πηγαίνοντας κανεὶς πρὸς τὸ στάδιο καὶ ἀκολουθώντας τὸ δρόμο ἀπὸ τὸ μητρῶο ἔχει στὰ ἀριστερά του, στὰ ριζὰ τοῦ Κρονίου ὄρους, πολὺ κοντὰ σ' αὐτό, ἕνα λίθινο κρηπίδωμα μὲ σκαλοπάτια· παρὰ τὸ κρηπίδωμα αὐτὸ ἔχουν ἀνατεθεῖ χάλκινα ἀγάλματα τοῦ Δία. Αὐτὰ ἔγιναν μὲ χρήματα τῶν προστίμων ποὺ ἐπιβλήθηκαν στοὺς ἀθλητές, οἱ ὁποῖοι δὲν σεβάστηκαν τοὺς κανονισμοὺς τῶν ἀγώνων, καὶ ὀνομάζονται ἀπὸ τοὺς ντόπιους Ζᾶνες. Πρῶτα στήθηκαν ἓξ ἀπὸ τὰ ἀγάλματα αὐτὰ κατὰ τὴν ἐνενηκοστὴ ὄγδοη ὀλυμπιάδα: ὁ θεσσαλὸς Εὔπωλος διέφθειρε μὲ χρήματα τοὺς πυγμάχους ποὺ ἦρθαν γιὰ τοὺς ἀγῶνες, τὸν ἀρκάδα Ἀγήτορα καὶ τὸν κυζικηνὸ Πρύτανι καὶ μαζὶ μ' αὐτοὺς τὸν ἁλικαρνασσέα Φορμίωνα, ὁ ὁποῖος εἶχε νικήσει κατὰ τὴν προηγούμενη ὀλυμπιάδα. Λένε πὼς αὐτὸ ἦταν τὸ πρῶτο παράπτωμα ἀπὸ μέρους τῶν ἀθλητῶν πρὸς τοὺς κανονισμοὺς τῶν ἀγώνων καὶ πὼς πρῶτοι τιμωρήθηκαν μὲ χρηματικὰ πρόστιμα ἀπὸ τοὺς ἠλείους ὁ Εὔπωλος καὶ ὅσοι δέχτηκαν δῶρα ἀπὸ τὸν Εὔπωλο. Δύο ἀπὸ τὰ ἀγάλματα αὐτὰ εἶναι ἔργα τοῦ σικυώνιου Κλέωνα· τὰ ἑπόμενα τέσσερα δὲν ξέρω ποιὸς τὰ ἔκαμε. Ἂν ἐξαιρέσουμε τὸ τρίτο καὶ τὸ τέταρτο ἀπὸ τὰ ἀγάλματα αὐτά, στὰ ἄλλα πάνω ὑπάρχουν γραμμένα ἐλεγεῖα. Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἐλεγεῖα θέλει νὰ κάνει σαφὲς πὼς μιὰ ὀλυμπιακὴ νίκη πρέπει νὰ κερδίζεται ὄχι μὲ χρήματα, ἀλλὰ μὲ τὴ γρηγοράδα τῶν ποδιῶν καὶ τὴ δύναμη τοῦ σώματος. Τὸ ἐλεγεῖο τοῦ δεύτερου ἀγάλματος λέει πὼς τὸ ἄγαλμα ἔχει στηθεῖ γιὰ νὰ τιμηθεῖ μ' αὐτὸ τὸ θεῖο, ἀπὸ εὐσέβεια τῶν ἠλείων καὶ γιὰ νὰ φοβοῦνται οἱ ἀθλητὲς νὰ παρανομοῦν.

Ἡ ἔννοια τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ ὑπάρχει στὸ πέμπτο ἄγαλμα ἀποτελεῖ ἔπαινο τῶν ἠλείων καὶ γιὰ ἄλλους λόγους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν τιμωρία τῶν πυγμάχων· ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ ἕκτου λέει πὼς τὰ ἀγάλματα διδάσκουν ὅλους τοὺς ἕλληνες νὰ μὴ δίνει κανεὶς χρήματα γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει ὀλυμπιακὴ νίκη. Μετὰ τὸν Εὔπωλο λένε πὼς ὁ ἀθηναῖος Κάλλιππος, ὁ ὁποῖος εἶχε λάβει μέρος στὸ ἀγώνισμα τοῦ πεντάθλου, ἐξαγόρασε τοὺς μέλλοντες ἀνταγωνιστές του μὲ χρήματα, καὶ αὐτὸ ἔγινε κατὰ τὴν ἑκατοστὴ δωδέκατη ὀλυμπιάδα. Μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ποινῆς ἀπὸ τοὺς ἠλείους στὸν Κάλλιππο καὶ στοὺς ἀνταγωνιστές του οἱ ἀθηναῖοι ἔστειλαν τὸν Ὑπερείδη νὰ πείσει τοὺς ἠλείους νὰ τοὺς ἀπαλλάξουν ἀπὸ τὴν ποινή. Ἐπειδὴ οἱ

ἠλεῖοι ἀρνήθηκαν νὰ τοὺς εὐχαριστήσουν, οἱ ἀθηναῖοι τοὺς φέρνονταν πολὺ ὑπεροπτικὰ καὶ δὲν ἔδιναν τὰ χρήματα οὔτε ἔπαιρναν μέρος στοὺς ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες, μέχρις ὅτου ὁ θεὸς τῶν Δελφῶν εἶπε πὼς γιὰ τίποτε δὲν θὰ χρησμοδοτήσει στοὺς ἀθηναίους προτοῦ πληρώσουν τὸ πρόστιμο στοὺς ἠλείους. Ἀφοῦ λοιπὸν ἔτσι τὸ πλήρωσαν, ἔγιναν ἀγάλματα γιὰ τὸ Δία, ἕξ καὶ αὐτὴ τὴ φορά: καὶ σ' αὐτὰ πάνω χαράκτηκαν ἐλεγεῖα ποὺ δὲν εἶναι καθόλου ποιητικώτερα ἀπὸ τὰ σχετικὰ μὲ τὸ πρόστιμο τοῦ Εὐπώλου. Ἡ ἔννοια τοῦ πρώτου ἐπιγράμματος εἶναι πὼς ἡ ἀνάθεση τῶν ἀγαλμάτων ἔγινε, ἀφοῦ ὁ θεὸς τίμησε μὲ χρησμὸ τὴν ἀπόφαση ποὺ πῆραν οἱ ἠλεῖοι σχετικὰ μὲ τοὺς ἀνταγωνιστὲς τοῦ πεντάθλου· τὸ ἐπίγραμμα τοῦ δεύτερου, καθὼς καὶ τοῦ τρίτου ἀγάλματος εἶναι ἔπαινος τῶν ἠλείων γιὰ τὴν τιμωρία τῶν πεντάθλων· τὸ τέταρτο θέλει νὰ πεῖ πὼς οἱ ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες εἶναι ἀγῶνες προσωπικῆς ἱκανότητας κι ὄχι πλούτου· τὸ ἐπίγραμμα τοῦ πέμπτου ἀγάλματος ἀναφέρει γιὰ ποιὸ λόγο ἔγινε ἡ ἀνάθεση τῶν ἀγαλμάτων καὶ τοῦ ἕκτου ὑπενθυμίζει τὸ χρησμὸ ποὺ ἦρθε στοὺς ἀθηναίους ἀπὸ τοὺς Δελφούς.) (Μεταφρ. Νίκου Παπαχατζῆ).

Ἀλλὰ οἱ τιμωρίες ποὺ ἐπιβάλλονται στοὺς ἀθλητὲς δὲν ἀποτρέπουν ἀπὸ τὴ διάπραξη τῆς ἀπάτης, γι' αὐτὸ καὶ οἱ Ζᾶνες αὐξάνονταν μὲ τὰ χρόνια σὲ ἀριθμό.

*Γελοιοποίηση τῶν ἀγώνων ὑπῆρξε ἡ συμμετοχὴ τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Ρώμης Νέρωνος. Ἡ ὀλυμπιάδα τοῦ 67 μ.Χ. μετατέθηκε κατὰ δύο χρόνια γιὰ νὰ μπορέσει νὰ λάβει μέρος ὁ ἴδιος. Ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ὀλυμπίας ἀγάλματα γιὰ νὰ μὴν προσβληθεῖ ὁ αὐτοκράτορας, ποὺ δὲν λόγιζε ἀνώτερο κανένα, καὶ προστέθηκαν στοὺς ἀγῶνες μουσικὰ καὶ δραματικὰ ἀγωνίσματα στὰ ὁποῖα φυσικὰ νίκησε ὁ Νέρων ὅπως καὶ στὴν ἁρματοδρομία στὴν ὁποία, ὅπως διηγεῖται ὁ Σουετώνιος (*Νέρων *24),«ἔπεσε ἀπὸ τὸ ἅρμα καὶ χρειάστηκε νὰ τὸν βοηθήσουν γιὰ νὰ ξανανέβει· ἀλλὰ ἂν καὶ δὲν κατάφερε νὰ ὁλοκληρώσει τὴ διαδρομὴ καὶ τὴν ἐγκατέλειψε πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος, οἱ Ἑλλανοδίκες παρ' ὅλα αὐτὰ τοῦ ἔδωσαν τὸ βραβεῖο».*

Ποιητικὴ ἀπήχηση τέτοιων περιστατικῶν βλέπουμε στὸν Καβάφη (Εὔνοια τοῦ Ἀλεξάνδρου Βάλα). Ἁρματοδρόμος σὲ ἀγῶνες τῆς Ἀντιόχειας (Ἀμμώνιος;) εὐνοούμενος τοῦ βασιλιᾶ τῆς Συρίας Ἀλεξάνδρου Βάλα (150-145 π.Χ.), χάνει τὴ νίκη ἀλλὰ δὲν νοιάζεται:

Μὰ ἂν ἤμουν ἀκαλαίσθητος, κι ἂν μυστικὰ τὸ εἶχα προστάξει
θἄβγαζαν πρῶτο, οἱ κόλακες, καὶ τὸ κουτσό μου ἁμάξι.

Τὰ παραδείγματα τοῦ ξεστρατίσματος τῶν ἀγώνων ἀπὸ τὸ ἀρχικό τους πνεῦμα πολλαπλασιάζονται ὅσο ὁ Ἑλληνισμὸς πορεύεται πρὸς τὴν πτώση του. Οἱ θεσμοὶ εἶναι εὐαίσθητοι ὀργανισμοὶ καὶ χρειάζονται τὴ συνεχὴ φροντίδα μας γιὰ νὰ διατηροῦν τὸ κύρος καὶ τὸ νόημά τους. Οἱ ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες ὑπῆρξαν μακρόβιοι, ἀριθμοῦνται σχεδὸν τρεῖς ἑκατοντάδες ὀλυμπιάδες, δὲν ὑπῆρξαν ὅμως πάντοτε εὐτυχεῖς. Ἡ σημαντικὴ συνεισφορά τους εἶναι ἡ εἰκόνα ποὺ σχηματίστηκε στοὺς ἀρχαίους γιὰ τὴν ἱερότητα τῶν ἀγώνων κι αὐτὸ ἀποτέλεσε ἑνωτικὸ στοιχεῖο τῶν Ἑλλήνων. Ἡ συμμετοχὴ σ᾽ αὐτοὺς ἦταν ἀπόδειξη ἑλληνικῆς καταγωγῆς. Ἡ ἅμιλλα ἔγινε χαρακτηριστικὸ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, καὶ ὁ ἀγὼν *καὶ τὸ* ἆθλον *ἀποτέλεσαν μέρος τῆς ζωῆς.*

Οἱ ὑπερβολὲς ποὺ ἀνέφερα δὲν ξεπέρασαν ποτὲ τὸ κρίσιμο σημεῖο, γι᾽ αὐτὸ οἱ ἀγῶνες δὲν καταστράφηκαν ἀπὸ αὐτὲς τὶς ὑπερβολὲς ἀλλὰ ἀπὸ τὴ βίαιη ἐπικράτηση ἑνὸς ἄλλου πνεύματος, μιᾶς νέας θρησκείας. Τὸ βίαιο κλείσιμο τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν καὶ ἡ κατάργηση τῶν ὀλυμπιακῶν ἀγώνων δείχνουν ἀκριβῶς τὴ δύναμή τους. Τελέστηκαν ἐπὶ 1169 χρόνια, ἔπακρο μακροβιότητας καὶ συνέχειας ἑνὸς θεσμοῦ ποὺ δὲν ἔχει ἐπιδείξει ὁ νεώτερος κόσμος γιὰ καμιά του ἐκδήλωση, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν Ἐκκλησία.

Οι ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΑΓΩΝΕΣ. Ὅταν ὁ Δημήτριος Βικέλας, ὁ συγγραφέας τοῦ Λουκῆ Λάρα, πρότεινε τὸ 1894 στὸ συνέδριο τοῦ Παρισιοῦ, νὰ γίνουν οἱ πρῶτοι ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες στὴν Ἑλλάδα καὶ ἀνέλαβε αὐτὸς μὲ τὸν βαρῶνο Κουμπερτὲν τὴν ὀργάνωσή τους, εἶχε ἄλλην εἰκόνα τοῦ τεχνητὰ ξαναγεννημένου θεσμοῦ. Ὁ Βικέλας γεννήθηκε τὸ 1835 καὶ μεγάλωσε στὴν ἐποχὴ τῆς λατρείας τῶν ἰδεῶν, τῆς λατρείας τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ ὑψηλοῦ, μεγάλωσε πρὶν αὐτὲς οἱ ἰδέες μεταβληθοῦν ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα σέ "τυφλὴ προγονοπληξία καὶ καυκησιὰ γιὰ πατραγαθία". Ἡ εἰκόνα τοῦ Βικέλα γιὰ τοὺς ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες περιγράφεται ἀπὸ τὸν ὀλυμπιακὸ ὕμνο τοῦ Παλαμᾶ· ἡ μουσικὴ τοῦ Σαμάρα «ποὺ φτερὰ τοῦ ἔβαλε» μᾶς συγκινοῦσε ὅταν μαθητὲς τὸν τραγουδούσαμε στὶς γυμναστικὲς ἐπιδείξεις ἢ τὸν ἀκοῦμε νὰ ψάλλεται ἀπὸ χιλιάδες ἀλλογλώσσους κάθε τέσσερα χρόνια.

Ἀλλὰ οἱ ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες τῆς ἐποχῆς μας εἶναι τὸ εἴδωλο τοῦ ὀνείρου τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Σαμάρα. Ὁ ποιητὴς δὲν θὰ

μποροῦσε νὰ ἀναγνωρίσει στοὺς σημερινοὺς ἀγῶνες τὴν πηγὴ τῆς ἔμπνευσής του. Οἱ λόγοι εἶναι γνωστοί, ὑπάρχουν ὅμως μερικοὶ χαρακτηριστικοί. Σαράντα χρόνια μετὰ τὸ 1896, τὸ 1936, θὰ ἀναφθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ὀλυμπία, μὲ τὸ φῶς τοῦ ἥλιου, ἡ ὀλυμπιακὴ δάδα. Τὸ φῶς αὐτὸ θὰ μεταφερθεῖ μακριὰ ἀπὸ 3.075 δρομεῖς καὶ θὰ φωτίσει τὴν ἀγαθὴ ὄψη ἑνὸς γιγάντιου μηχανισμοῦ ψευδολογίας καὶ ἀπάτης ποὺ ὀνομάζεται δέκατη ὀλυμπιάδα. Ὁλόκληρη ἡ Οἰκουμένη, θεληματικὰ ἀποκοιμισμένη ἀπὸ μίαν ἀδίστακτη προπαγάνδα, δέχεται τὴ μετατροπὴ τῆς ἰδέας τῆς ἅμιλλας καὶ τοῦ ἀγώνα σὲ ὄργανο ἐπιβολῆς μιᾶς ἰδεολογίας ἀπεχθοῦς ὡς σύλληψης, ἰδεολογίας ποὺ γέμισε σιγὰ σιγὰ μὲ τρόμο τὴν Εὐρώπη καὶ σκοτάδι τὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων.

Ξαναγεννήθηκαν οἱ ἀγῶνες 12 χρόνια μετά, τὸ 1948, στὸ Λονδίνο; Ὄχι, γιατὶ ξαναγέννημα σημαίνει ζωὴ καὶ πνεῦμα καὶ ἀκμὴ καὶ ἰδέες. Κάθε νέα ὀλυμπιάδα ὑπῆρξε κι ἕνα σκαλὶ πρὸς τὰ κάτω, πρὸς τὴν πτώση καὶ τὸ θάνατο τῆς ἰδέας ποὺ εἶχε σχηματισθεῖ στοὺς πολλοὺς γιὰ τοὺς ἀγῶνες.

Τὸ 1968 οἱ ἀγῶνες στὸ Μεξικὸ σφραγίστηκαν, λίγες μέρες πρὶν ἀρχίσουν, μὲ τὸ αἷμα ἑκατοντάδων ἀνθρώπων ποὺ διεκδικοῦσαν τὸ φυσικὸ δικαίωμα τῆς ζωῆς· τὸ 1972 στὸ Μόναχο ἄλλη σφαγή, τῶν ἱερῶν καὶ ἀπαραβίαστων ἀθλητῶν, πρόσθεσε δεύτερη ταφόπλακα στὴν ἰδέα «τοῦ ὡραίου, τοῦ μεγάλου καὶ τ' ἀληθινοῦ». Τὸ 1976 στὸ Μόντρεαλ, τὸ 1980 στὴ Μόσχα, καὶ τὸ 1984 στὸ Λὸς Ἄντζελες ὁ ψυχρὸς πόλεμος ἐπιστρατεύει τοὺς ἀγῶνες κι ἕνα μέρος τῶν ἀνθρώπων τῆς Γῆς ἐκφράζει τὴν ἀποστροφή του πρὸς τοὺς ἄλλους μὲ τὸ νὰ μὴ μετέχει στὸ μεγάλο ἀθλητικὸ γεγονός. Ἀλλὰ ἡ ἐπικράτηση τοῦ νέου πνεύματος ποὺ φανερώθηκε τὸ 1936 ὁλοκληρώθηκε τὸ 1988 στὴ Σεούλ, ὅπου οἱ φοιτητικὲς καὶ ἐργατικὲς διαμαρτυρίες ἀντιμετωπίστηκαν μὲ τὸν τρόπο τοῦ Μεξικοῦ. Ἡ συναλλαγή, ἡ ἐκμετάλλευση τῆς ἱερῆς ἰδέας καὶ ἡ ἀπάτη θριαμβεύουν καὶ σχηματίζουν τὸ ἀληθινὸ πρόσωπο τῶν σύγχρονων ὀλυμπιακῶν ἀγώνων. Ποιὰ λοιπὸν εἶναι ἡ σχέση τῶν σημερινῶν ἀγώνων μὲ τοὺς ἀρχαίους; Δὲν βλέπω καμία καὶ οὔτε εἶναι δυνατὸν ἡ τωρινὴ μορφή τους, ἀποτέλεσμα μιᾶς νοσηρῆς μεταλλαγῆς, νὰ ὀφείλει τίποτε τὸ πνευματικὸ στοὺς ἀρχαίους. Σήμερα λείπει τὸ κύριο στοιχεῖο τους, ἡ ἱερότητα. Οἱ σημερινοὶ ἀγῶνες ἔχουν ὡς θεμέλιο τὴν πολιτικὴ ἐπιβολή, τὴν οἰκονομικὴ ἐκμετάλλευση καὶ

Ὁ θρίαμβος τοῦ Διαγόρα. Γραμματόσημο τῆς τακτικῆς σειρᾶς, «Ἱστορική», τοῦ 1937.

τὴν ἐπίτευξη διαρκῶς μεγαλυτέρων ἐπιδόσεων. Στοὺς ἀρχαίους ἀρκοῦσε νὰ πρωτεύσει κανείς. Ὅταν τὸ 448 π.Χ., στὴν 83η ὀλυμπιάδα, νίκησαν στὴν Ὀλυμπία (Παυσ. VI 7, 1) οἱ δύο γιοὶ τοῦ ὀλυμπιονίκη Διαγόρα ἀπὸ τὴ Ρόδο, τὸ πλῆθος μακάρισε τὸν πατέρα, ἕνας Σπαρτιάτης μάλιστα τοῦ φώναξε (Πλουτ. Πελοπίδας *34, 6, 4):* κάτθανε Διαγόρα· οὐκ εἰς τὸν Ὄλυμπον ἀναβήσῃ *«πέθανε πιὰ Διαγόρα, δὲν πρόκειται ν' ἀνεβεῖς καὶ στὸν Ὄλυμπο», φράση ποὺ φανερώνει πὼς τὸ στεφάνι τῆς ἀγριλιᾶς ἦταν ἡ ὕψιστη τιμὴ ποὺ μποροῦσε νὰ ἀπολαύσει ἕνας θνητός.*

Δεύτερη μεγάλη διαφορὰ τῶν σημερινῶν ἀγώνων ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους εἶναι πὼς σ' ἐκείνους ἔπαιρνε μέρος κανεὶς γιὰ τὴν εὐχαρίστηση τοῦ ἀγώνα, γιὰ τὴ δόξα, τὸ στεφάνι. Ὁ ἀθλητὴς ἔπρεπε νὰ νικήσει νίκη καθαρή, χωρὶς ἀπάτες, γιατὶ σὲ ἀντίθετη περίπτωση πρόσβαλλε τὸν θεὸ καὶ ἡ κοινωνία τὸν ἀπωθοῦσε. Ὁ σημερινὸς ἀθλητὴς περιμένει ὁπωσδήποτε ἀνταλλάγματα μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ζήσει καὶ προβάλλεται ἀπὸ τὴν διαφήμιση ὡς τὸ θεϊκὸ δημιούργημα οἰκονομικῶν ἐπιδιώξεων.

Ἡ ἐπίδοση τῶν ἀρχαίων ἀθλητῶν δὲν ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν ἐπίδοση τῶν παλαιοτέρων τους. Ὅπως στὰ δημοτικά μας τραγούδια, τὰ παλληκάρια ἀγωνίζονταν γιὰ τὴ χαρὰ τῆς ἅμιλλας καὶ ὄχι γιὰ ἕνα ἀποτέλεσμα ποὺ σήμερα ὁρίζεται ἀπὸ πρίν. Κάθε νέο ὀλυμπιακὸ ρεκὸρ πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ ξεπεραστεῖ κατὰ τὴν ἑπόμενη

ὀλυμπιάδα καὶ τὸ ἐκπληκτικὸ εἶναι πὼς πραγματικὰ ξεπερνιέται. Ἔχουμε ἕνα νέο τύπο ἀνθρώπου; Φυσικὰ ὄχι. Τὸ συνεχὲς ξεπέρασμα τῶν παλαιοτέρων ἐπιδόσεων δὲν ἀποδεικνύει πὼς ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀνεξάντλητες δυνατότητες ἀλλὰ πὼς ἡ ἀπάτη εἶναι συνεχὴς καὶ ὅταν ἀποκαλύπτεται μένουμε ἔκθαμβοι γιὰ τὴν πτώση τοῦ εἰδώλου.

Οἱ ἀρχαῖοι ἀγῶνες ἔδωσαν ἔμπνευση σ' ἕναν ποιητή, τὸν Πίνδαρο. Ὅλες του οἱ ᾠδὲς ἐξυμνοῦν νικητὲς τῶν μεγάλων πανελληνίων ἀγώνων καὶ πρῶτα πρῶτα τῶν Ὀλυμπίων. «Μᾶτερ ὦ χρυσοστεφάνων ἀέθλων, Ὀλυμπία, δέσποιν' ἀλαθείας» *(μητέρα τῶν χρυσοστεφάνων ἄθλων Ὀλυμπία, δέσποινα τῆς ἀλήθειας) εἶναι τὰ πρῶτα λόγια τοῦ ὄγδοου ὀλυμπιόνικου γιὰ τὸν Αἰγινήτη Ἀλκιμέδοντα. Κι ἂν ὁ Πίνδαρος ἦταν μοναδικὸς στὴν ποίηση καὶ δὲν εἶχε διαδόχους τοῦ μεγαλείου του, ὑπῆρξαν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα οἱ γλύπτες ποὺ μετέτρεπαν σὲ ἰσάξια τέχνη τὶς νίκες τῶν μεγάλων ἀθλητῶν ὅλα τὰ κατοπινὰ χρόνια.*

Μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες τῆς βαθμιαίας φθορᾶς τῶν σημερινῶν ὀλυμπιακῶν ἀγώνων εἶναι ἡ συνεχὴς προσθήκη νέων ἀγωνισμάτων μὲ σκοπὸ τὴν ἀπονομὴ περισσοτέρων μεταλλίων ποὺ συνήθως περιέρχονται σὲ λίγες, ἐκ τῶν προτέρων γνωστές, χῶρες. Τὰ νέα ἀγωνίσματα, ἀσήμαντα καθ' ἑαυτά, δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἅμιλλα καὶ τὸν ἀγώνα. Ἀποτελοῦν ἐκδηλώσεις δεξιοτεχνίας κατάλληλες γιὰ μεσαιωνικὲς ἐπιδείξεις ἀλλ' ὄχι γιὰ τὴν Ὀλυμπία ὅπου ὁ ἀθλητὴς ἐκφράζει καὶ εἰκονίζει τὴν θεία δημιουργία. Στὴν δεκαετία τοῦ '30 ἡ Ἰταλία καὶ ἡ Γερμανία εἶχαν σχεδὸν μοιραστεῖ τὰ βραβεῖα τῶν ἀγώνων ταχύτητας μὲ σκοπὸ τὴν προβολὴ καὶ τὸν ἐξωραϊσμὸ τῶν ἀπεχθῶν πολιτευμάτων τους.

Οι αγωνες του 2004 και τα αρχαια. Γιὰ τοὺς Ἕλληνες οἱ ἀγῶνες τοῦ 2004 ἦσαν καὶ ἀρχαιολογία. Εὐκαιρία γιὰ πατραγαθία, ἀνάμνηση τῆς ἀνωτερότητας τῶν ἀρχαίων, ἄρα καὶ δική μας, περηφάνεια ὅταν κατακτούσαμε μιὰ νίκη· «τέτοιους βγάζει τὸ ἔθνος μας» εἰπώθηκε. Οἱ ἀγῶνες τοῦ 2004 εἶχαν συνέπειες πνευματικὲς καὶ ὑλικὲς καὶ στὴν ἀρχαιολογία. Οἱ πρῶτες ἐκδηλώθηκαν μὲ τὴν ἐπικράτηση τοῦ γνωστοῦ πνεύματος ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ διαφαίνεται τὸ 1967 καὶ ἐντονότερα τὸ 1974. Οἱ δεύτερες εἶναι ἡ κατὰ τρόπο ἐσπευσμένο ἐκτέλεση ἔργων τῶν ὁποίων τὴ σημασία γιὰ τὴν ἐπιστήμη δὲν θὰ μάθουμε ποτέ. Ἕνα γεγονὸς ἢ ἕνα εὕρημα ὑπάρχει ἐφ' ὅσον γίνει γνωστὸ πλήρως.

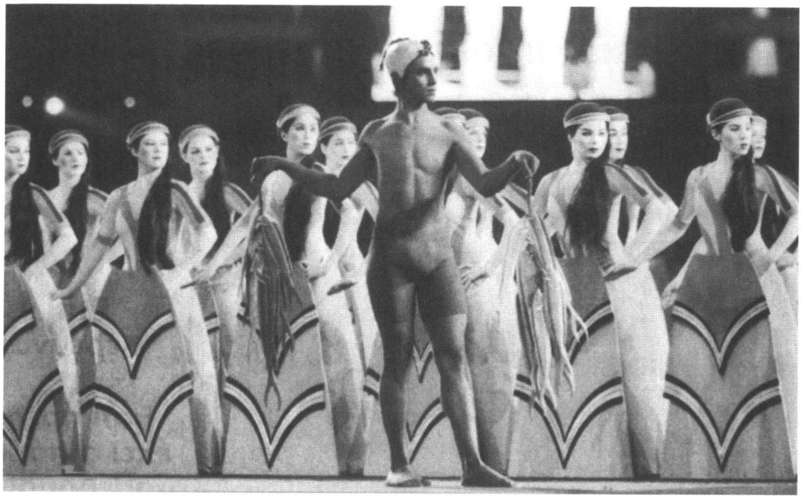

Σκηνὴ τοῦ βίου τῶν Ἀρχαίων. Ἀπὸ τὴν τελετὴ ἔναρξης τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων 2004 (13 Αὐγούστου).

Γιὰ τοὺς θεατὲς τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀνακαινίστηκαν ριζικὰ τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, τὸ μουσεῖο τοῦ Κεραμεικοῦ, ἔγινε προσωρινὴ ἔκθεση ἀρχαίων στὸ κτίριο Weiler, ἐγκαταστάθηκε ἀναβατὴρ στὴν Ἀκρόπολη, κοντὰ στὸ Ἐρέχθειο, διαμορφώθηκε ἡ γύρω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη περιοχή.

Ὁ Μαραθὼν ἦταν ὁ δεύτερος τόπος τῆς Ἀττικῆς ὅπου ἐκδηλώθηκε ἡ ἐπίδραση τῶν Ὀλυμπιακῶν. Ἀνακατασκευάστηκε ἐσωτερικῶς τὸ μουσεῖο, γκρεμίστηκαν τὰ στέγασιρα τῶν ἀνασκαφῶν Βρανᾶ καὶ Τσέπι καὶ ἔγιναν νέα, κατασκευάστηκε στὴν καρδιὰ τοῦ πεδίου τῆς μάχης λεμβοδρόμιο μὲ τὰ παραρτήματά του, ἔκτασης μιᾶς πόλης, καὶ χάριν τοῦ λεμβοδρομίου καὶ τοῦ μαραθωνίου δρόμου ἀνακατασκευάστηκε ὁ δρόμος Σταυροῦ-Μαραθῶνος καὶ Μαραθῶνος-κτήματος Μπενάκη στὸν τύπο τοῦ μοτελοειδοῦς νταλικοδρομίου καί, τέλος, κατασκευάστηκε νέο τρόπαιο τῆς μάχης τοῦ 490 π.Χ.

Ἄλλες περιοχὲς ὅπου ἐπέδρασαν οἱ Ὀλυμπιακοὶ εἶναι ἡ Μερέντα, ὅπου κατασκευάστηκε ὁ ἱππόδρομος. Γιὰ τὶς ἀνασκαφὲς ποὺ ἔγιναν στὸν χῶρο του ὑπάρχει ἕνα εἰκονογραφημένο βιβλιαράκι μὲ τίτλο Ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες στὴ Μερέντα Μαρκοπούλου

(ἔκδ.: Ὀργανισμὸς διεξαγωγῆς ἱπποδρομιῶν Ἑλλάδος, σχ. 21×25, σ. 54, 2003). Τὸ βιβλιαράκι αὐτὸ πρέπει νὰ μελετηθεῖ σὲ συνδυασμὸ μὲ ἕνα τεῦχος φωτοτυπημένων ἀνακοινώσεων (ἐκτὸς ἐμπορίου) «Β΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, Τὸ ἔργο μιᾶς δεκαετίας 1994-2003. 18, 19, 20 Δεκεμβρίου *[2003]». Τὸ τεῦχος αὐτὸ δὲν εἶναι πλῆρες ὡς πρὸς τὴν ὕλη του, διότι ἐνῶ περιλαμβάνει τὰ πεπραγμένα τῆς περιόδου 7 Ἰουνίου 1994 - Δεκεμβρίου 2003 (ἐννέα χρόνια καὶ μισὸ) παραλείπονται σημαντικὰ πράγματα, ὅπως ἡ ταπείνωση τοῦ λόφου Ζάγανι στὸν χῶρο τοῦ ἀεροδρομίου στὰ Σπάτα, ζήτημα τὸ ὁποῖο ἔχω μνημονεύσει ἀλλοῦ (*Τὸ Ἔργον *1996, 104). Ἕνα ὑπενθυμιστικὸ τετράπτυχο στὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ ἀγγλικὰ μὲ τίτλο* Ἀρχαιότητες καὶ Ἀνασκαφὲς στὶς Ὀλυμπιακὲς Ἀθλητικὲς Ἐγκαταστάσεις Ἀμαρουσίου *(χ.χ.) ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴ Β΄ Ἐφορεία τῶν Ἀρχαιοτήτων μὲ κείμενο τοῦ καθηγ. Δ. Σκιλάρντι. Ἡ συντομία τοῦ κειμένου, ὅπως καὶ στὰ προηγούμενα ποὺ μνημονεύτηκαν, ὁδηγεῖ ἀναγκαστικὰ στὴν ἀοριστία.*

Ἀνασκαφὲς ἔγιναν καὶ εὑρήματα ὑπῆρξαν καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἀττικῆς, γιὰ τὶς ὁποῖες οἱ πληροφορίες, ἀπὸ ἐφημερίδες καὶ προφορικὲς ἀνακοινώσεις, εἶναι ἐπίσης ἀόριστες. Στὴν περιοχὴ Μαυρηνόρα (γιὰ ἄγνωστο λόγο ὀνομάζεται στὰ ἔγγραφα τοῦ ΥΠΠΟ Μαύρη Ὥρα), στὴ θέση Γερόβουνο-Αὔλιζα Μενιδίου (μεγάλο ὀρθογώνιο κτίριο), στὴν ἀττικὴ ὁδὸ καὶ τὴν περιφερειακὴ Ὑμηττοῦ (οἰκισμὸς καὶ ἀγροικία, ἀρχαῖος δρόμος, ποὺ διαλύθηκαν), περιοχὴ Σταυροῦ-Γέρακα ὁδὸ Κλεισθένους (οἰκοδομικὰ λείψανα), στὸ Μενίδι, δυτικὰ τῆς λεωφόρου Φιλαδελφείας (ἀρχαῖος δρόμος), στὴν ἴδια περιοχὴ στὸ βόρειο παράπλευρο τῆς ἀττικῆς ὁδοῦ (ἀγροικία), στὴ θέση Χαραυγὴ τοῦ Μενιδίου (οἰκοδομήματα, τὰ ὁποῖα διαλύθηκαν), στὸν Σταυρό, κοντὰ στὴν ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Θέκλας (ὀρθογώνιο κτίριο 6.70×13.80 μ.).

Ὁ κατάλογος δὲν εἶναι πλήρης. Οἱ κανονικὲς ἐκθέσεις θὰ δημοσιευθοῦν στὰ Χρονικὰ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου. *Μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς ἔχουν ἤδη δοθεῖ γιὰ κανονικὴ δημοσίευση σὲ νέους ἀρχαιολόγους καὶ ὅπως λέγεται τὰ ἔξοδα τῶν δημοσιεύσεων κλπ. ἔχουν ἀναλάβει οἱ ἐργολάβοι τῶν ἔργων κατὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν ὁποίων βρέθηκαν τὰ ἀρχαῖα.*

Β.Χ.Π.

ΚΙΒΔΗΛΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ

Στὸ τεῦχος 69, 2003 τοῦ *Μέντορος* (σ. 146-151) ἀναδημοσιεύτηκε ἐπιφυλλίδα τῆς Σέμνης Καρούζου μὲ τίτλο *Κίβδηλα «ἀρχαῖα» ἔργα*, τὸν ὁποῖο τροποποίησα, γιὰ νὰ ταιριάζει σὲ ὅσα πρόκειται νὰ ἐκθέσω. Ἡ Καρούζου ἀσχολεῖται μὲ ἀγγεῖα, εἰδώλια καὶ γλυπτά, παραθέτοντας μερικὲς διασκεδαστικὲς περιπτώσεις πλάνης διαπρεπῶν ἀρχαιολόγων ποὺ δέχονταν ὡς γνήσια ἀρχαῖα, ἔργα προφανῶς κίβδηλα.

Τὰ λίγα παραδείγματα τῆς Σέμνης Καρούζου μποροῦν νὰ αὐξηθοῦν σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ νὰ ἐπεκταθοῦν καὶ σὲ ἄλλες περιόδους τῆς τέχνης, πέρα ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκή.

Κύριο πεδίο δράσης τῶν κιβδηλοποιῶν εἶναι πρῶτα πρῶτα ἡ ζωγραφικὴ καὶ ἀκολουθοῦν οἱ λοιποὶ τομεῖς τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, γλυπτική, μικρογλυπτική, νομισματική, κοσμηματοποιία, ἀκόμη καὶ χειρόγραφα. Πάταγο εἶχαν προκαλέσει, στὴν Ἑλλάδα καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτήν, τὰ κατορθώματα τοῦ Κωνσταντίνου Σιμωνίδη (1824-1867), πλαστογράφου ἀρχαίων χειρογράφων, παπύρων καὶ ἐπιγραφῶν, ὁ ὁποῖος ἔγινε καὶ γίνεται ἕως σήμερα θέμα σπουδαίων μελετῶν.

Στὸν πνευματικοκαλλιτεχνικὸ καὶ στὸν ἐπιστημονικοανθρωπιστικὸ τομέα τὸ πεδίο δράσης τῶν κιβδηλοποιῶν εἶναι ἀπέραντο. Ἡ κιβδηλεία φυσικὰ περιορίζεται κυρίως σὲ πράγματα ποὺ ἔχουν καὶ φυσικὴ ὑπόσταση, πίνακες, γλυπτά, χειρόγραφα κλπ.

Ποιὸς δὲν θυμᾶται τὴν ὑπόθεση μὲ τοὺς κίβδηλους πίνακες, κατὰ τὴν τεχνοτροπία τοῦ Vermeer, ποὺ φιλοτεχνοῦσε ὁ van Meegeren; Δεκαετίες πέρασαν γιὰ νὰ ἐξιχνιαστεῖ ἐντελῶς τὸ μέγεθος τῆς κιβδηλείας καὶ μεγάλα μουσεῖα ἀναγκάστηκαν νὰ ἀποσύρουν ἀπὸ τὴν ἔκθεσή τους διάσημους πίνακες τοῦ Vermeer οἱ ὁποῖοι ἀποδείχτηκαν πλαστοί.

Τὰ χρόνια ποὺ ὑπηρετοῦσα στὴ Μυτιλήνη (1965-1969) συνηθέστατες ἦσαν οἱ συζητήσεις, μὲ ἀνθρώπους ὅπως ὁ Στρατῆς Παρασκευαΐδης, ὁ Χαριλῆς Μπίνος, ὁ Μιχάλης Νίκου ἤ, στὴν Πέτρα, ὁ Τάκης Ἐλευθεριάδης, γιὰ τοὺς κίβδηλους

Θεόφιλους ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὴν Ἀθήνα. Ὅλοι γνώριζαν τὸν δημιουργό τους.

Ἡ κιβδηλεία γίνεται πάντοτε ἀπὸ πρόσωπα ποὺ ἐπιδιώκουν χρηματικὰ κέρδη καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶναι σχεδὸν ἀκαταμάχητη.

Ὑπάρχει καὶ ἄλλης μορφῆς κιβδηλεία, ἐκείνη ποὺ γίνεται ἀπὸ κράτη ἢ μεγάλες ὁμάδες μὲ πολιτικὰ κίνητρα καὶ συμφέροντα, ἡ πολιτικὴ ἢ ἡ ἱστορικὴ κιβδηλεία. Ἡ συνεχὴς λ.χ. τροποποίηση τῆς *Σοβιετικῆς Ἐγκυκλοπαίδειας* δὲν ἦταν κιβδηλεία; Δὲν ἐπεκτείνομαι καὶ σὲ ζητήματα εἰκόνων ἢ λειψάνων ποὺ κηρύσσονται ἱερὰ καὶ γίνονται προσκυνήματα ἐνῶ ἀποδεδειγμένως ἀποτελοῦν δημιουργήματα ἀμαθῶν προσώπων. Καὶ ἐδῶ ὑπάρχει κιβδηλεία. Ἀνακηρύσσεις σὲ ἱερὴ εἰκόνα ἕνα τοῦβλο τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς καὶ σὲ ἱερὰ λείψανα τὰ ὀστὰ ἀνθρώπων ποὺ ζῆσαν σὲ ἄλλη ἐποχὴ ἀπὸ τοὺς δῆθεν ἁγίους.

Ἡ κατασκευὴ κιβδήλων ἀρχαίων ἦταν ἀποκλειστικῶς ἔργο ἰδιωτῶν. Κρυφά, μυστικὰ κατασκευάζονται καὶ μὲ εἰδικευμένους πράκτορες φθάνουν στὴν ἀγορὰ τῶν ἀρχαίων, στὰ μουσεῖα καὶ σὲ ἰδιωτικὲς συλλογές. Ποιὸς θυμᾶται τὴ χάλκινη κεφαλὴ τῆς Περίνθου (ΕΑΜ 15182) ποὺ στόλιζε ἄλλοτε τὶς αἴθουσες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου; Δωρεὰ τοῦ Ἀναστασίου Σταμούλη (1843-1934), δημοσιεύτηκε ἀπὸ διαπρεπὴ ἀρχαιολόγο τὸ 1924, ἀλλὰ μὲ μελέτες ἄλλων ἀποδείχτηκε ὅτι τὸ ἔργο ἦταν κίβδηλο καὶ ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴν ἔκθεση (βλ. Karina Türr, *Fälschungen antiker Plastik seit 1800* (Βερολίνο 1984)· γιὰ τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο βλ. σ. 225-226).

Τὸ πρόβλημα τῶν πλαστῶν ἀρχαίων ἔργων τέχνης ἀπασχόλησε διαπρεπεῖς μελετητές, ὅπως λ.χ. ὁ A. Furtwängler (*Neuere Fälschungen von Antiken*, 1899). Ἡ Gisela M. A. Richter στὸ γνωστό της ἐγχειρίδιο, *The Sculpture and the Sculptors of the Greeks*, ἀφιερώνει ἰδιαίτερο κεφάλαιο στὶς μιμήσεις καὶ στὴν πλαστογραφία ἀρχαίων ἔργων μὲ τίτλο Roman copies and Modern Forgeries.

Ὑπάρχουν περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες ὅταν ἕνα ἔργο τέχνης χαθεῖ ἢ καταστραφεῖ ἀνακατασκευάζεται. Ἕνα ἀρχαῖο παράδειγμα εἶναι τὸ γλυπτικὸ σύμπλεγμα τῶν τυρρανοκτόνων ποὺ εἶχε φιλοτεχνήσει ὁ γλύπτης Ἀντήνωρ. Ὅταν ὁ Ξέρ-

Χάλκινη κεφαλὴ γυναίκας, ἡ λεγόμενη τῆς Περίνθου (*BCH* 48, 1924, πίν. V).

ξης κατέλαβε τὴν Ἀθήνα τὸ 480 π.Χ. τὸ πῆρε ὡς λάφυρο στὴν Περσία καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους τὸ ἀπέδωσε στὴν πόλη ὁ Ἀντίοχος (Παυσ. Ι 8, 5) ἢ ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας (Πλιν. *N.H.* XXXIV 70) ἢ ὁ Σέλευκος (Valer. Maxim. II 10, ext. 1). Μόλις οἱ Ἀθηναῖοι ἀνέκτησαν τὴν πόλη τους ἀνέθεσαν τὴν κατασκευὴ νέου συμπλέγματος τῶν τυρρανοκτόνων στὸν γλύπτη Κριτίο (Παυσ. Ι 8, 5). Οἱ νέοι τυρρανοκτόνοι ἦσαν πρωτότυπα ἔργα καὶ ὄχι μίμηση, ἔστω ἀπὸ μνήμης, τῶν παλαιῶν τοῦ Ἀντήνορος.

Στὸ λιμάνι τῆς Κοπεγχάγης ὑπάρχει στημένο σὲ περίοπτη θέση τὸ χάλκινο ἄγαλμα μιᾶς νέας γυναίκας, μιᾶς σειρήνας. Πρὶν ἀπὸ χρόνια ἔκλεψαν τὸ κεφάλι τοῦ ἀγάλματος. Οἱ Δανοὶ τὸ ἀντικατέστησαν μὲ ἀντίγραφο ποὺ κατασκεύασαν ἀπὸ τὴ μήτρα τοῦ πρωτοτύπου. Πρόκειται, φυσικά, γιὰ ἐνέργεια νόμιμη ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἄποψη. Θὰ ἦταν ἀπαράδεκτη ἂν τὸ κεφάλι ἦταν νέο δημιούργημα ἢ ἂν τὸ ἄγαλμα ἦταν ἀρχαῖο καὶ τοῦ προσθέταμε ἕνα κεφάλι ἀρχαιοπρεπές, ἀλλὰ σύγχρονο. Τὸ κάθε ἔργο τέχνης, ἀρχαῖο ἢ σύγχρονο, εἶναι μοναδικὸ ὡς δημιούργημα καὶ δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ἀντικαταστήσουμε μ' ἕνα ἀντίγραφο ἢ μιὰ μίμηση.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ οἰκοδομήματα. Τὸ παλάτι τῶν μεγάλων μαγίστρων στὴ Ρόδο δὲν εἶναι τὸ ἀρχικό. Ὅποιος ἰσχυρίζεται τὸ ἀντίθετο ἢ εἶναι ἀμαθής, καὶ φυσικὰ δὲν γνωρίζει ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἀρχαιολογία, ἢ σκοπίμως θέλει νὰ βάλει στὴ θέση τοῦ γνησίου καὶ τοῦ ἀληθινοῦ τὸ πλαστὸ καὶ τὸ κίβδηλο. Οἱ συνέπειες ἀπὸ μιὰ τέτοια ἐνέργεια εἶναι προφανεῖς. Ἕνας τομέας τῆς ἐπιστήμης θὰ εἶναι πλαστός, ὅπως συμβαίνει μὲ ζητήματα τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται ἀπὸ πανεπιστήμια καὶ Ἀκαδημίες γειτονικῶν μας χωρῶν μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε ἱστορικὰ πρόσωπα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος νὰ ἀποκτοῦν ἄλλη ἐθνικότητα. Πόσες φορὲς δὲν διαβάσαμε ἢ δὲν ἀκούσαμε ὅτι ὁ Φίλιππος ἢ ὁ Ἀλέξανδρος δὲν ἦσαν Ἕλληνες ἀλλὰ εἶχαν κάποια ἄλλη ἐθνικότητα;

Οἱ ἀρχαῖοι συνήθιζαν νὰ διαιωνίζουν τὴ μνήμη σημαντικῶν γεγονότων τῆς ζωῆς τους μὲ ἀφιερώματα στοὺς θεούς, ἕνα ὡραῖο ἀγγεῖο, ἕνα ἄγαλμα, μὲ μεγαλύτερα μνημεῖα, ὅπως τοῦ Λυσικράτους γιὰ τὴ νίκη του, ὡς χορηγοῦ τὸ 335/4 π.Χ. (*IG* II^2 3042). Ὅταν ὅμως ἐπρόκειτο γιὰ πολεμικὲς νίκες τὸ ἀνάθημα ἢ τὸ μνημεῖο γινόταν μὲ ἔξοδα τοῦ κράτους καὶ ἀντιπροσώπευε τὴ νικήτρια πόλη. Τὰ ἀρχαῖα ἱερὰ ἦσαν γεμάτα ἀπὸ τέτοια μνημεῖα, τὰ ὁποῖα μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἔφθασαν στὴν ὑπερβολή. Ὁ Πλούταρχος σ' ἕναν διάλογό του ποὺ γίνεται ἕνα ἀπομεσήμερο στοὺς Δελφούς (*Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν* 401 D) ἐμφανίζει ἕνα ἀπὸ τὰ πρόσωπα, τὸν Θέωνα, νὰ λέει «καὶ τὸν νεὼν σκύλων Ἑλληνικῶν ἀνάπλεων καὶ λαφύρων οὐ δυσχεραίνεις, οὐδ' οἰκτίρεις τοὺς Ἕλληνας ἐπὶ τῶν καλῶν ἀναθημάτων αἰσχίστας ἀναγιγνώσκειν ἐπιγραφάς, «Βρασίδας καὶ Ἀκάνθιοι ἀπ' Ἀθηναίων», καί «Ἀθηναῖοι ἀπὸ Κορινθίων» καί «Φωκεῖς ἀπὸ Θεσσαλῶν», «Ὀρνεᾶται δ' ἀπὸ Σικυωνίων», «Ἀμφικτύονες δ' ἀπὸ Φωκέων».

Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος στοὺς Δελφοὺς ἦταν γεμάτο μὲ μνημεῖα γιὰ νίκες Ἑλλήνων ἐναντίον Ἑλλήνων, τὰ ὁποῖα ἀφιερώνονταν στὸν θεό. Ὑπῆρχαν βεβαίως καὶ μνημεῖα γιὰ νίκες ἐναντίον τῶν βαρβάρων.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες συνήθιζαν ἐπίσης νὰ ἱδρύουν μνημεῖα καὶ στὰ πεδία τῶν μαχῶν πρὸς τιμὴν πεσόντων. Σήμερα τὸ διασημότερο μνημεῖο αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι ὁ μεγάλος λίθι-

Ὁ ἀναστηλωμένος ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία λέων τῆς Χαιρωνείας, μνημεῖο τῶν πεσόντων κατὰ τὴ μάχη τοῦ 338 π.Χ. Θηβαίων.

νος λέων ποὺ ἱδρύθηκε στὴν πεδιάδα τῆς Χαιρωνείας γιὰ νὰ τιμηθεῖ ἡ μνήμη τῶν νεκρῶν Θηβαίων καὶ Ἀθηναίων ποὺ ἔπεσαν ἐκεῖ στὴ μάχη τοῦ 338 π.Χ. Παρόμοιας μορφῆς μνημεῖο εἶναι ὁ λέων τῆς Ἀμφίπολης ποὺ στήθηκε πρὸς τιμήν, πιθανῶς, τοῦ ναυάρχου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου Λαομέδοντος γιὰ νὰ συμβολίσει τὶς πολεμικὲς ἱκανότητες καὶ ἀρετές του.

Σὲ πεδία μαχῶν ἔστηναν οἱ νικητὲς καὶ τρόπαια ποὺ τὰ ἀποτελοῦσαν σωροὶ ὅπλων καὶ λαφύρων ἀπὸ τοὺς νικημένους. Τὰ τρόπαια αὐτὰ δὲν ἔμεναν ἐκεῖ παρὰ λίγες μέρες. Κατόπιν τὰ μάζευαν καὶ τὰ χρησιμοποιοῦσαν. Αὐτὴ τὴ μορφὴ τῶν τροπαίων περιγράφει ὁ Διόδωρος Σικελιώτης (12, 24, 5): «τίνος γὰρ χάριν οἱ πρόγονοι πάντων τῶν Ἑλλήνων ἐν ταῖς κατὰ πόλεμον νίκαις κατέδειξαν οὐ διὰ λίθων, διὰ δὲ τῶν τυχόντων ξύλων ἱστάναι τὰ τρόπαια; ἆρ᾽ οὐχ ὅπως ὀλίγον χρόνον διαμένοντα ταχέως ἀφανίζηται τὰ τῆς ἔχθρας ὑπομνήματα;». Ἂν οἱ νικητὲς ἤθελαν νὰ διατηρηθεῖ ἡ ἀνάμνηση τῆς νίκης ἔστηναν μόνιμο, λίθινο, τρόπαιο, ὅπως αὐτὸ ποὺ κατασκεύασαν οἱ Θηβαῖοι στὸ πεδίο τῆς μάχης τῶν Λεύκτρων γιὰ τὴ νίκη τους ἐναντίον τῶν Λακεδαιμονίων τὸ 371 π.Χ. (Ἀ. Ὀρλάνδος, *ΠΑΕ* 1958, 43-44 πίν. 34-37).

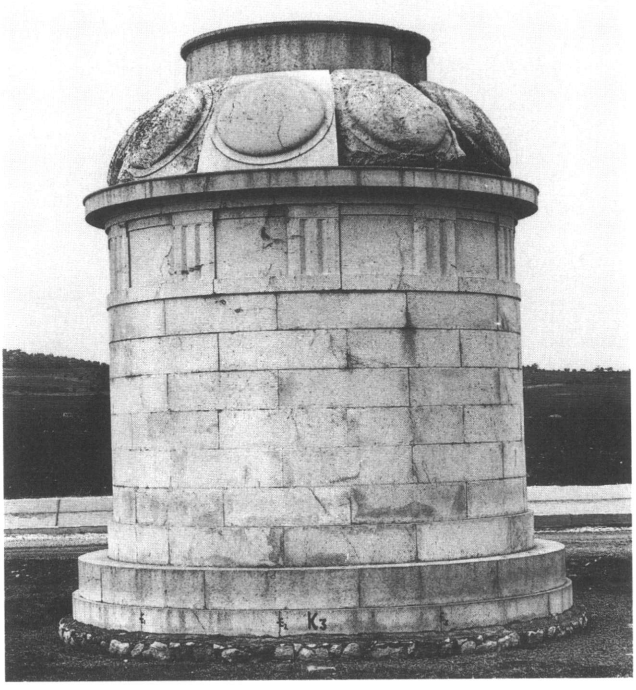

Τὸ ἀναστηλωμένο ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τρόπαιο τῆς μάχης τῶν Λεύκτρων τοῦ 371 π.Χ., κατὰ τὴ μελέτη τοῦ Ἀναστασίου Κ. Ὀρλάνδου.

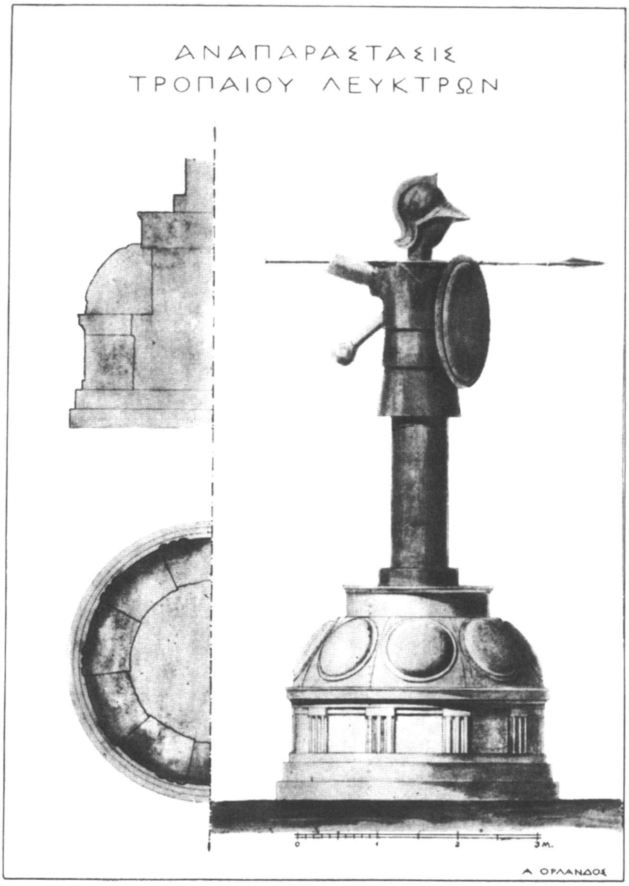

Μερικὴ ἀναπαράσταση τοῦ τροπαίου τῆς μάχης τῶν Λεύκτρων τοῦ 371 π.Χ. ἐκπονημένη ἀπὸ τὸν Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Ἀναστάσιο Κ. Ὀρλάνδο (*ΠΑΕ* 1958, πίν. 37).

Ἕνα βάθρο λίθινο, γλυπτό, ποὺ εἰκόνιζε τρόπαιο ἀπὸ γαλατικὰ ὅπλα: ἀσπίδες, κράνος ποὺ προστατεύει τὸν τράχηλο, σάλπιγγα, τόξα καὶ βέλη, ἦταν στημένο στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, στοὺς Δελφούς. Ἐπάνω σ' αὐτό, ποὺ εἶχε τὴ μορφὴ ἑξάγωνου βάθρου, ἦταν τὸ χάλκινο καθισμένο ἄγαλμα τῆς ὁπλισμένης Αἰτωλίας, δηλαδὴ τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας, ποὺ νίκησε τοὺς Γαλάτες τὸ 278 π.Χ. (A. J. Reinach, L'Étolie sur les

trophées Gaulois de Kallion, *Journal International d'Archéologie Numismatique* 13, 1911, 177-240 πίν. V).

Κατὰ τὴ διήγηση τοῦ Παυσανία (Χ 18, 7) «Πεποίηται δὲ ὑπὸ Αἰτωλῶν τρόπαιόν τε καὶ γυναικὸς ἄγαλμα ὡπλισμένης, ἡ Αἰτωλία δῆθεν· ταῦτα ἀνέθεσαν ἐπιθέντες οἱ Αἰτωλοὶ Γαλάταις δίκην ὠμότητος <τῆς> ἐς Καλλιέας».

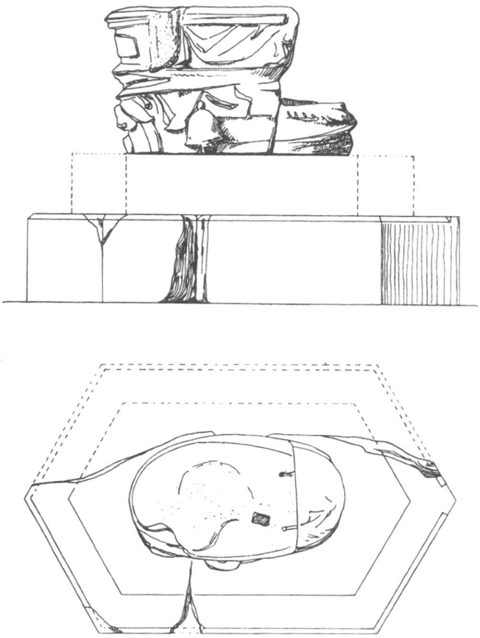

Σχεδιαστικὴ ἀπεικόνιση τῶν λειψάνων τῆς βάσεως τοῦ τροπαίου ποὺ ἔστησε ἡ Αἰτωλικὴ Συμπολιτεία γιὰ τὴ νίκη της κατὰ τῶν Γαλατῶν τὸ 278 π.Χ. (*ΔΕΝΑ* 13, 1911, σ. 240).

Ὁ Ὀκταβιανὸς Αὔγουστος ἵδρυσε τρόπαιο τῆς νίκης του στὸ Ἄκτιο, τὸ 31 π.Χ., τὸ ὁποῖο περιγράφει πολὺ σύντομα ὁ Στράβων (7, 7, 6 = C 325): «Ἐφεξῆς δὲ τὸ στόμα τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου· τούτου δὲ τοῦ κόλπου τὸ μὲν στόμα μικρῷ τοῦ τετρασταδίου μεῖζον, ὁ δὲ κύκλος καὶ τριακοσίων σταδίων, εὐλίμενος δὲ πᾶς. Οἰκοῦσι δὲ τὰ μὲν ἐν δεξιᾷ εἰσπλέουσι τῶν Ἑλλήνων Ἀκαρνᾶνες, καὶ ἱερὸν τοῦ Ἀκτίου Ἀπόλλωνος ἐνταῦθά

ἐστι πλησίον τοῦ στόματος, λόφος τις, ἐφ' ᾧ ὁ νεώς, καὶ ὑπ' αὐτῷ πεδίον ἄλσος ἔχων καὶ νεώρια, ἐν οἷς ἀνέθηκε Καῖσαρ τὴν δεκαναΐαν ἀκροθίνιον, ἀπὸ μονοκρότου μέχρι δεκήρους· ὑπὸ πυρὸς δ' ἠφανίσθαι καὶ οἱ νεώσοικοι λέγονται καὶ τὰ πλοῖα».

Ὁ λόφος ὅπου ἦταν τὸ τρόπαιο τοῦ Ὀκταβιανοῦ βρίσκεται βόρεια τῆς ἀρχαίας Νικοπόλεως. Σ' ἕνα ἄνδηρο ποὺ φέρεται ἀπὸ ἰσχυροὺς ἀναλημματικοὺς τοίχους, εἶχε κατασκευασθεῖ στοὰ σχήματος Π. Στὸν νότιο τοῖχο τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἀνδήρου, κατασκευασμένο ἀπὸ μεγάλες λιθοπλίνθους, εἶχαν γίνει βαθιὲς λαξεύσεις μέσα στὶς ὁποῖες εἶχαν σφηνωθεῖ ἔμβολα τῶν πλοίων τοῦ Ἀντωνίου καὶ τῆς Κλεοπάτρας. Κατὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ Δίωνος Κασσίου (51, 1, 3) ὁ Ὀκταβιανός «τό τε χωρίον ἐν ᾧ ἐσκήνησε, λίθοις τε τετραπέδοις ἐκρηπίδωσε καὶ τοῖς ἁλοῦσιν ἐμβόλοις ἐκόσμησεν, ἕδος τι ἐν αὐτῷ τοῦ Ἀπόλλωνος ὑπαίθριον ἱδρυσάμενος».

Τρόπαιο τοῦ Θεμιστοκλέους γιὰ τὴ νίκη του στὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμῖνος, τὸ 480 π.Χ., εἶναι κατὰ τὶς νεώτερες ἔρευνες ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ Ὠδείου τοῦ Περικλέους στὴν Ἀθήνα (Θάνου Γ. Παπαθανασοπούλου, *Τὸ Τρόπαιο*, Ἑρμῆς 2003).

Ἀναρίθμητα εἶναι τὰ τρόπαια ποὺ ἔστησαν οἱ Ἀρχαῖοι, μνημεῖα νικῶν Ἑλλήνων ἐναντίον Ἑλλήνων. Μερικὰ ὅμως διαιώνιζαν νίκες ἐναντίον τῶν βαρβάρων, τῶν Περσῶν. Τὸ πιὸ φημισμένο εἶναι τὸ τρόπαιο ποὺ ἔστησαν οἱ Ἀθηναῖοι στὸ πεδίο τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος, τοῦ 490 π.Χ., τὸ ὁποῖο μνημονεύει ὁ Παυσανίας (Ι 32, 5) μὲ λίγα λόγια: «πεποίηται δὲ καὶ τρόπαιον λίθου λευκοῦ» (*ἔχει κατασκευαστεῖ ἐκεῖ καὶ τρόπαιο ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο*). Οἱ μνεῖες του στοὺς συγγραφεῖς εἶναι πολυάριθμες. Μιλοῦν γι' αὐτό, μεταξὺ ἄλλων, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοφάνης, ὁ Λυσίας, ὁ Ἰσοκράτης, ὁ Δημοσθένης, ὁ Κριτίας, οἱ μεταγενέστεροι Λιβάνιος, Πλούταρχος, Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Γρηγόριος Κύπριος.

Οἱ ἀρχαῖες μνεῖες δὲν ἀποκαλύπτουν τὴ μορφὴ τοῦ τροπαίου. Μόνον ὁ Παυσανίας λέγει ὅτι ἦταν ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο. Πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια ὁ Εὐγένιος Vanderpool παρατήρησε σπονδύλους καὶ ἕνα ἰωνικὸ κιονόκρανο χτισμένα στὰ ἐρείπια τοῦ μεσαιωνικοῦ πύργου ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς Μεσοσπορίτισσας, στὸ πεδίον τῆς

Ὁ μεσαιωνικὸς πύργος κοντὰ στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς Μεσοσπορίτισσας ὅπως εἶναι σήμερα.

μάχης τοῦ Μαραθῶνος. Ὑπέθεσε ὅτι ἀνῆκαν στὸ τρόπαιο καὶ μεταφερμένα ἀπὸ ἀλλοῦ χτίστηκαν κατὰ τὸν Μεσαίωνα στὸ κάτω μέρος τοῦ πύργου, μαζὶ μὲ ἀρκετοὺς λιθοπλίνθους ἀπὸ ταφικὸ περίβολο ἢ περιβόλους τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Ἡ ὑπόθεση τοῦ Vanderpool (*Hesperia* 35, 1966, 93-106) ἔγινε δεκτὴ καὶ ὅταν δέκα χρόνια μετὰ τὴν δημοσίευσή του ἀνέλαβα τὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς μετέφερα τὰ λείψανα τοῦ μνημείου στὸ Μουσεῖο Μαραθῶνος, ὅπου ἀργότερα ἐξέθεσα δύο σπονδύλους κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον ἀκέραιους καὶ τὸ κιονόκρανο στὴν αἴθουσα μὲ τὰ ἀρχαῖα τοῦ Τύμβου. Σώζονται θραύσματα ἀπὸ δύο ἀκόμη σπονδύλους τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ στηθοῦν. Οἱ σπόνδυλοι ὑπολογίστηκαν σὲ 10 καὶ λείπουν ὁ ἀνώτατος καί, ὑποθετικῶς πάντοτε, οἱ πέντε κατώτεροι, ἡ βάση τοῦ κίονος καὶ τὸ βάθρο του, δίβαθμο ἢ τρίβαθμο. Τὴν ἀναπαράσταση καὶ σύντομη περιγραφή του ἔδωσα πρὶν ἀπὸ χρόνια (*Ὁ Μαραθών*, 1995, 27-30).

Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὸ τρόπαιο τοῦ Μαραθῶνος, ἐφ᾽ ὅσον δεχθοῦμε ὅτι τὰ λείψανα ποὺ περιέγραψα ἀνήκουν

πραγματικὰ σ' αὐτό, εἶναι πολὺ λίγα καὶ ἡ ἀναπαράστασή του ποτὲ δὲν εἶναι βέβαιη, ὅσο καὶ ἂν ὁ μελετητὴς τοῦ ζητήματος εἶναι δόκιμος ἀρχαιολόγος ἢ καὶ ἀρχιτέκτων. Φυσικὰ ἡ ἀναπαράσταση στὸ χαρτὶ τῶν ἀρχαίων μνημείων εἶναι καὶ νόμιμη καὶ ἐπιθυμητή, γιατὶ ἀκόμη καὶ λανθασμένες ἂν εἶναι δημιουργοῦν συζήτηση καὶ συμβάλλουν στὴν πρόοδο. Ἂς θυμηθοῦμε πόσες ἀναπαραστάσεις ἔχουν γίνει τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῶν μνημείων της, τῶν Δελφῶν, τῆς Ὀλυμπίας, τῆς Δήλου. Οἱ ἀναπαραστάσεις εἶναι ἀκίνδυνες, γιατὶ περιορίζονται μόνο σὲ μελέτη τῶν λειψάνων τῶν ἀρχαίων καὶ σχεδιαστικὴ ἐργασία στὸ γραφεῖο, μὲ κόστος τὶς ὧρες ποὺ ξοδεύουν γιὰ τὴν ἐργασία αὐτὴ οἱ ἀρχαιολόγοι καὶ οἱ σχεδιαστές. Ἀλλάζουν τὰ πράγματα ὅμως ὅταν ἡ ἀναπαράσταση γίνεται ὑλική, ὅταν ἀνακατασκευάζεις στὶς πραγματικὲς διαστάσεις τους, μὲ τὰ ἴδια ὑλικά, τὰ μνημεῖα. Παράδειγμα ἡ στοὰ τοῦ Ἀττάλου στὴν Ἀγορὰ ἢ ὁ θησαυρὸς τῶν Ἀθηναίων στοὺς Δελφούς. Τὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα, γνωστὰ στὶς λεπτομέρειές τους ἀπὸ τὰ λείψανά τους, εἶναι νέα, σύγχρονα, ἀλλὰ ἀποδίδουν τὶς ἀρχαῖες μορφές τους. Εἶναι ὅμως καὶ παραδείγματα πρὸς ἀποφυγήν. Ἕνας τόπος μὲ ἀρχαῖα τῆς ποιότητας καὶ τῆς ἱστορικότητας τῶν ἑλληνικῶν μνημείων, δὲν χρειάζεται τέτοιες ἀνακατασκευές, ὅπου δὲν ὑπάρχουν ὅρια, ἢ μᾶλλον δὲν ὑπάρχει σεβασμὸς στὰ ὅρια ποὺ ἔχουν τεθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν ἱστορία.

Οἱ Ὀλυμπιακοὶ τοῦ 2004, ἡ κατασκευὴ τοῦ λεμβοδρομίου τῶν ἀγώνων στὴν καρδιὰ τοῦ πεδίου τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος τοῦ 490 π.Χ., καὶ ἡ ὕπαρξη ἀφθόνων χρηματικῶν μέσων ὑπῆρξε ἡ αἰτία τῆς ἀνακατασκευῆς ἑνὸς μνημείου τῶν Περσικῶν πολέμων, τοῦ τροπαίου τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος, αὐτοῦ τοῦ μνημείου ποὺ ὑποθέτουμε ὅτι λείψανά του εἶναι ἕνα κιονόκρανο, δύο λειψοὶ σπόνδυλοι κίονος καὶ λίγα θραύσματα ἀπὸ ἄλλους.

Σήμερα ὅποιος ἐπισκεφθεῖ τὴν Παναγία τὴ Μεσοσπορίτισσα θὰ ἰδεῖ, σὲ πολὺ μικρὴ ἀπόσταση, νὰ ὑψώνεται τὸ νέο τρόπαιο, κάτασπρο, ἄψογο, πανύψηλο. Σύμφωνα μὲ τὴ σχεδιαστικὴ μελέτη τῆς ἐπιχείρησης «Φυλακτός. Ἔργα τέχνης σὲ μάρμαρο» ποὺ τὸ κατασκεύασε, τὸ νέο τρόπαιο ἔχει ὕψος 10.07 μ., καὶ ἕνδεκα σπονδύλους. Ἡ βάση τοῦ ἰωνικοῦ κίονα,

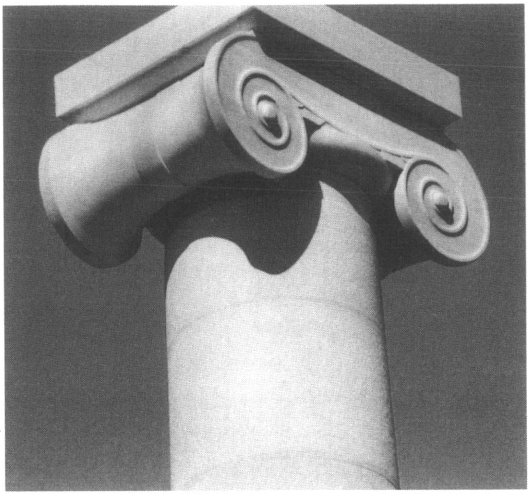

Τὸ ἄνω μέρος τοῦ κίονος καὶ τὸ κιονόκρανο τοῦ σύγχρονου τροπαίου τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος (490 π.Χ. - 2004 μ.Χ.).

ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ κιονόκρανο ποὺ ἀποδίδεται σ' αὐτόν, δὲν ἔχει σωθεῖ ἀλλὰ ὁ ἐργολάβος κατασκεύασε στὴ θέση της μία παχύτατη σπεῖρα (torus), ὅπως περίπου στὸν ναὸ τοῦ 'Απόλλωνος τῶν Διδύμων, ἀκόσμητη ὅμως.

Στὸ ἄνω ἄκρο τοῦ ἀνώτατου σπονδύλου δημιουργεῖται μιὰ ἐσοχή, ἡ ὁποία καταλήγει καὶ αὐτὴ σὲ μία λεπτότατη σπεῖρα μὲ τὴν ὁποία γίνεται αἰσθητικῶς ἡ σύνδεση τοῦ κίονος μὲ τὸ κιονόκρανο. Φαίνεται ὅτι ὁ κατασκευαστὴς τοῦ νέου τροπαίου εἶχε εἰδικὲς γνώσεις καὶ ἔδωσε λύσεις σὲ προβλήματα ἄλυτα ἕως τώρα. Πιθανῶς στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ μεσαιωνικοῦ πύργου ποὺ βρίσκεται σήμερα ἐντελῶς διαλυμένος καὶ μὲ τοὺς ἄχρηστους γιὰ τὸ τρόπαιο λιθοπλίνθους σκορπισμένους, νὰ βρέθηκαν τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀγνοοῦμε ἀλλὰ χρησίμευσαν γιὰ τὸ κίβδηλο τρόπαιο.

Κατὰ σύμπτωση, κάποιος ὁμογενὴς τῶν ΗΠΑ φρόντισε νὰ στηθεῖ ἔξω ἀπὸ τὴν περίφραξη τοῦ Τύμβου τῶν 'Αθηναίων

Τρόπαια τοῦ Μαραθῶνος
δὲν ἀφάνισεν ὁ χρόνος·
αἰωνίως διαρκοῦν.
Καὶ τὴν δόξαν τῶν προγόνων
πάντοτε διαλαλοῦν.

Στίχοι τοῦ Κωνσταντίνου Κοκκινάκη (1781-1831). Γεννήθηκε στὴ Χίο καὶ ὑπῆρξε ὁ Διευθυντής, στὴ Βιέννη (1816-1821), τοῦ *Λογίου Ἑρμοῦ*:

Λέγεται ὅτι ὑπάρχει καὶ ἡ γραφὴ *ἀπογόνων* ἀντὶ τῶν *προγόνων* τοῦ στίχου 4. Δὲν εἶναι ἀπίθανο. Καὶ οἱ ἀπόγονοι ἐγείρουν τρόπαια τῶν νικῶν τους.

Ὁ στρατηγὸς Μιλτιάδης, ὁ νικητὴς τοῦ Μαραθῶνος. Χάλκινος σύγχρονος ἀνδριάντας ἔξω τοῦ περιβόλου τοῦ Τύμβου τῶν Ἀθηναίων (2004).

στὸν Μαραθώνα χάλκινος ἀνδριάντας τοῦ Μιλτιάδη, σὲ στάση καὶ ὄψη action man, μὲ σπαθὶ στὸ δεξὶ χέρι ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κάνει ἀποτρεπτικὴ κίνηση. Γιὰ νὰ μὴν ὑπάρξει παρεξήγηση ὡς πρὸς ποιὸν εἰκονίζει τὸ ἄγαλμα, πλάι στὴ βάση του, σὲ μαρμάρινη πλάκα, εἶναι χαραγμένο τὸ ὄνομα ΜΙΛΤΙΑΔΕϚ. Ἔτσι μετὰ ἀπὸ χιλιάδες χρόνια ὁ Μιλτιάδης τιμήθηκε ἀπὸ τοὺς νεοέλληνες μὲ νέο τρόπαιο, μὲ ἀνδριάντα, τιμὲς ποὺ δὲν τὶς εἶχε ζωντανός.

Ἀλλὰ τὸ ζήτημα τῆς κατασκευῆς κιβδήλων ἀρχαίων εἶναι μεγάλο. Τὰ τελευταῖα χρόνια ποταμοὶ χρημάτων ξοδεύτηκαν γιὰ τὴν ἀνακατασκευὴ ναῶν, βωμῶν, προπύλων, γιὰ τὴν κάλυψη ἀρχαίων λειψάνων μὲ νέες βιομηχανικὲς κατασκευές. Τὸ θέμα εἶναι μεγάλο καὶ χρειάζεται λεπτομερὴ καὶ μὲ ἀποδείξεις διαπραγμάτευση.

Β.Χ.Π.

Η ΦΩΤΟΧΥΣΙΑ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΤΟ 1843

Ἡ φωτοχυσία τῆς Ἀκροπόλεως στὶς 31 Δεκεμβρίου 1999 γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς ἔναρξης (;) τῆς τρίτης χιλιετίας μ.Χ. λέγεται ὅτι στοίχισε περὶ τὰ 500 ἑκατομμύρια δραχμῶν. Δὲν δημοσιεύτηκε ποτὲ ἀπολογισμὸς καὶ πιθανῶς τὸ ποσὸν νὰ εἶναι μικρότερο ἢ καὶ μεγαλύτερο. Ἡ ἐκδήλωση δὲν εἶναι κάτι τὸ νέο γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀκρόπολη. Ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος συνηθιζόταν ὁ φωτισμὸς τῆς Ἀκροπόλεως κατὰ τὶς βασιλικὲς γιορτὲς καὶ κατὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς ἐπετείου τῆς 25ης Μαρτίου. Ἡ φωτοχυσία γινόταν μὲ τὸ ἄναμμα ποσοτήτων δαδιοῦ περιμετρικῶς τοῦ τείχους τῆς Ἀκροπόλεως. Μιὰ τέτοια φωτοχυσία μᾶς θυμίζουν τὰ δύο ἔγγραφα τοῦ Κυριακοῦ Σ. Πιττάκη ποὺ βρίσκονται στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐφορείας τοῦ Κεντρικοῦ Μουσείου (ΓΑΚ). Ἡ δαπάνη ἔφθασε τὸ ποσὸν τῶν 6 δραχμῶν καὶ 40

λεπτῶν. Ἡ ἐτήσια συνδρομὴ τῶν ἑταίρων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἦταν τότε μόνον 15 δραχμές.

Ἀρ. 1805 / 24 Μαρτίου 1843. Ὁ Ἔφορος τοῦ Κεντρικοῦ Μουσείου Πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως Β. Γραμματεῖαν τῆς Ἐπικρατείας.

Ἐὰν εὐαρεστεῖται ἡ Β. Γραμματεία αὕτη νὰ ἀνάψωμεν φωτοχυσίαν εἰς τὴν Ἀκρόπολιν διὰ τὴν Ἐθνικὴν ἑορτήν, παρακαλεῖται νὰ διατάξῃ ἵνα μοὶ δοθῶσιν ἑπτὰ δραχμαὶ διὰ τὴν ἀγορὰν τῆς ὕλης καὶ τὴν πληρωμὴν τοῦ φωτανάπτου. Εὐπειθέστατος ὁ Ἔφορος τοῦ Μουσείου Κ: Σ: Πιττάκης.

Ἀρ. 1810 / 4 Ἀπριλίου 1843. Ὁ Ἔφορος τοῦ Κεντρικοῦ Μουσείου πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως Β. Γραμματεῖαν.

Ἐσωκλείστως ἐνταῦθα πέμπω εἰς τὴν Β. Γραμματεῖαν ταύτην, εἰς διπλόγραφον, τρία ἀποδεικτικά, διὰ τὴν δαπάνην τῆς φωτοχυσίας τῆς 25 Μαρτίου, διὰ τὴν ὁποίαν ἐζήτησα, διὰ τῆς ἀπὸ 24 Μαρτίου καὶ ὑπ' ἀριθμ. 1805 ἀναφορᾶς μου, τὴν ἔγκρισιν δαπάνης δραχμῶν ἑπτά. Ὁ κλητὴρ τῆς Γραμματείας μοὶ ἔδωσε ἓν πεντόφραγκον δι' αὐτήν, ἐδαπάνησα δὲ πλέον τούτου, μὴ δυνηθεὶς νὰ οἰκονομήσω περισσότερα, λεπτὰ ὀγδοήκοντα δύο τὰ ὁποῖα παρακαλῶ νὰ μοὶ πληρωθῶσιν. Εὐπειθέστατος ὁ Ἔφορος τοῦ Μουσείου Κ: Σ: Πιττάκης.

Σημειώσεις ἀριστερά: ἐδαπανήθησαν εἰς τὴν φωτοχυσίαν τῆς 25 Μαρτίου δραχμαὶ ἓξ λεπτὰ τεσσαράκοντα.

Ἐγκρίνεται νὰ πληρωθῇ τὸ ὑπόλοιπον. Ἀθῆναι ... Ἀπριλ. 1843 Ὁ Γραμματεὺς Ἰ. Ῥῖζος. (Ἀρχεῖον Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Γ.Α.Κ. φ.35).

Β.Χ.Π.

Η ΓΛΩΣΣΑ ΩΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΩΣ ΜΝΗΜΕΙΟ

Ἡ πρόσφατη ἀπόφαση τῆς Ἱερᾶς Συνόδου νὰ διαβάζονται, κατὰ τὶς λειτουργίες, τὰ κείμενα τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τοῦ Ἀποστόλου μεταφρασμένα στὴ νεοελληνικὴ δὲν προκάλεσε καμιὰ ἀντίδραση αἰσθητὴ γενικότερα. Ὑπῆρξαν, φυσικά, ἔπαινοι κυρίως ἐκ μέρους θεολόγων καὶ δημοσιογράφων καὶ ἀντιρρήσεις βάσιμες (*Τὸ Βῆμα*, 21 Σεπτεμβρίου 2004· *Ἡ Καθημερινὴ* 19 Σεπτεμβρίου καὶ 3 Ὀκτωβρίου 2004). Ἐκεῖνο ποὺ κυριάρχησε σὲ ὁρισμένους κύκλους ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι ἀσχολοῦνται μὲ τὰ Εὐαγγέλια εἴτε λόγῳ τῆς ἐπιστήμης ποὺ ἀσκοῦν, εἴτε γιατὶ ἀρέσκονται στὴν ἀνάγνωση τῶν ἀρχαίων κειμένων στὴν πραγματική τους μορφή, εἶναι ἡ ἀπορία γιὰ τὸ κίνητρο τῆς καινοτομίας. Δὲν ὑπῆρξε κίνησις ἐκ μέρους πιστῶν ὀρθοδόξων Χριστιανῶν οἱ ὁποῖοι ζήτησαν τὴ μετάφραση, οὔτε γνωμάτευση, ἀπόφαση, σύσταση ἢ παράκληση τῶν Θεολογικῶν σχολῶν τῶν Πανεπιστημίων πρὸς τὴν Ἐκκλησία ποὺ νὰ ἐκφράζει τὴν ἀγωνία τῶν πανεπιστημιακῶν διδασκάλων γιὰ τὴν ἀποξένωση τοῦ ποιμνίου τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὰ ἱερὰ κείμενα, ἀποξένωση ποὺ θὰ ὀφειλόταν στὴν ἀκατανόητη γλωσσικὴ μορφή τους.

Ἡ ἀνάγνωση τῶν μεταφράσεων στὶς ἐκκλησίες εἶναι ἕνα διοικητικὸ μέτρο τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, συνέχεια παλαιοτέρων σχετικῶν μέτρων τῶν κυβερνήσεων· τῆς ἐπιβολῆς τῆς δημοτικῆς ὡς γλώσσας τῆς διοικήσεως, καὶ τοῦ μονοτονικοῦ. Ὡς πρὸς τὴ γλώσσα τῆς διοικήσεως, καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν νομοθετικὴ ἐπιβολή της ἦταν σὲ χρήση ἡ δημοτική, καὶ ἐκεῖνο ποὺ κυρίως ξένιζε στὰ δημόσια ἔγγραφα ἦσαν οἱ στερεότυπες καὶ ἀπολιθωμένες ἐκφράσεις ποὺ εὐκόλυναν τοὺς συντάκτες τους, ὅπως συμβαίνει ἀκόμη σήμερα στὴ νομικὴ καὶ τὴ δικαστικὴ γλώσσα. Ὡς πρὸς τὸ μονοτονικὸ γνωρίζω ὅτι καθηγητὲς τῶν Φιλοσοφικῶν Σχολῶν ἀδυνατοῦν πλέον νὰ τονίσουν τὶς λέξεις, ἂν χρειασθεῖ. Τὸ μονοτονικό, ἐπιβλήθηκε πρὶν ἀπὸ 22 χρόνια καὶ οἱ τότε φοιτητὲς εἶναι σήμερα καθηγητὲς τῶν πανεπιστημίων.

Τὰ Εὐαγγέλια λέγεται ὅτι εἶναι θεόπνευστα. Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ συμβαίνει καὶ μὲ τὴ μετάφρασή τους, ἂν θέλουμε νὰ τηροῦνται τὰ μεταφρασμένα διδάγματά τους ἀπὸ τοὺς πιστούς. Γιατὶ ἤδη ὑπάρχουν ἀμφισβητήσεις ἂν οἱ μεταφράσεις ἔχουν κύρος. Πρώτη φορά, στὶς μέρες μας, ποὺ διαβάστηκε μεταφρασμένο τὸ Εὐαγγέλιο (Μάρκ. η 34-θ 1) ἦταν στὶς 19 Σεπτεμβρίου 2004. Ἡ τελευταία δοτικὴ τῆς τελευταίας παραγράφου δημιούργησε συζητήσεις γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς μετάφρασης: «καὶ ἔλεγεν αὐτοῖς· ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι εἰσίν τινες ὧδε τῶν ἑστηκότων οἵτινες οὐ μὴ γεύσωνται θανάτου ἕως ἂν ἴδωσιν τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ἐληλυθυῖαν ἐν δυνάμει». Ἐπειδὴ οἱ μεταφράσεις εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν εἶναι θεόπνευστες, θὰ ὑπάρχουν πάντοτε βάσιμες ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβεια τῆς ἀπόδοσης καὶ τὴ γλωσσικὴ μορφή τους.

Γιὰ τὴ γλωσσικὴ μορφὴ τῶν Εὐαγγελίων ὑπάρχει ἡ γνώμη ἑνὸς μεγάλου λογοτέχνη, τοῦ Oscar Wilde, στὸ ἔργο του *De profundis* (μετάφρ. Ἄρη Ἀλεξάνδρου):

«Τώρα τελευταῖα μελέτησα μ' ἐπιμέλεια τὰ τέσσερα πεζὰ ποιήματα γιὰ τὸ Χριστό. Τὰ Χριστούγεννα κατάφερα νὰ ἐξασφαλίσω μιὰ Καινὴ Διαθήκη στὰ Ἑλληνικὰ καὶ κάθε πρωΐ, ὅταν εἶχα καθαρίσει τὸ κελί μου κ' εἶχα γιαλίσει τὴν καραβάνα μου, διάβαζα λίγο ἀπ' τὰ Εὐαγγέλια, καμιὰ δωδεκαριὰ στίχους, ἐκεῖ ποὺ ἄνοιγα, στὴν τύχη, τὸ βιβλίο. Εἶναι ἕνας ὑπέροχος τρόπος ν' ἀρχίζεις τὴν ἡμέρα σου. Ὁ καθένας, ἀκόμα καὶ σὲ μιὰ πολυτάραχη, κακὰ πειθαρχημένη ζωή, θἄπρεπε νὰ κάνει τὸ ἴδιο. Ἡ ἀδιάκοπη ἐπανάληψη, σὲ κατάλληλες ἢ ἀκατάλληλες στιγμές, καταστρέψανε γιὰ μᾶς τὴ φρεσκάδα, τὴν ἀφέλεια, τὴν ἁπλῆ ρομαντικὴ γοητεία τῶν Εὐαγγελίων. Τ' ἀκοῦμε νὰ διαβάζονται πάρα πολὺ συχνὰ καὶ πάρα πολὺ ἄσχημα καὶ κάθε ἐπανάληψη εἶναι ἀντιπνευματική. Ὅταν γυρίζει κανεὶς στὸ ἑλληνικὸ κείμενο, εἶναι σὰ νὰ μπαίνει σ' ἕναν κῆπο μὲ κρίνους, βγαίνοντας ἀπὸ κάποιο στενάχωρο καὶ σκοτεινὸ σπίτι.

Καὶ γιὰ μένα, ἡ ἀπόλαυση διπλασιάζεται στὴ σκέψη ὅτι εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι στὸ ἑλληνικὸ κείμενο ἔχουμε τὶς ἀκριβεῖς ἐκφράσεις, τὰ ipsissima verba, ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Χριστός. Πάντα ὑπέθεταν πὼς ὁ Χριστὸς μιλοῦσε ἀραμαϊκά.

Ἀκόμα κι ὁ Ρενὰν ἔτσι νόμιζε. Τώρα ὅμως, ξέρουμε πὼς οἱ χωρικοὶ τῆς Γαλιλαίας, ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ Ἰρλανδοὶ χωρικοὶ στὶς μέρες μας, μιλούσανε δυὸ γλῶσσες καὶ τὰ ἑλληνικὰ εἴταν ἡ κοινὴ γλώσσα σ' ὁλόκληρη τὴν Παλαιστίνη καὶ σ' ὁλόκληρο γενικὰ τὸν Ἀνατολικὸ κόσμο. Ποτὲ δὲ μοῦ ἄρεσε ἡ ἰδέα πὼς ξέρουμε τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ μονάχα ἀπ' τὴ μετάφραση μιᾶς μετάφρασης. Εἶναι μιὰ ἀπόλαυση γιὰ μένα νὰ σκέφτομαι πὼς ἀπὸ ἄποψη γλώσσας θὰ μποροῦσε νὰ τὸν ἀκούσει ὁ Χαρμίδης, πὼς ὁ Σωκράτης θὰ μποροῦσε νὰ συζητήσει μαζί του καὶ νὰ τὸν καταλάβει ὁ Πλάτων. Εἶναι ἀγαλλίαση γιὰ μένα νὰ σκέφτομαι ὅτι εἶπε πραγματικά: Ἐγὼ εἰμὶ ὁ ποιμὴν ὁ καλός (Ἰωάνν. 10, 11), ὅτι ὅταν σκεφτότανε τὰ κρίνα τοῦ ἀγροῦ κι ὅτι αὐτά, οὔτε ἐργάζονται οὔτε κλώθουν, ἡ ἀκριβής του ἔκφραση εἴταν, καταμάθετε τὰ κρίνα τοῦ ἀγροῦ πῶς αὐξάνει· οὐ κοπιᾶ, οὐδὲ νήθει (Ματθ. 6, 28), καὶ ὅτι, ἡ τελευταία του λέξη ὅταν φώναζε «ἡ ζωή μου ἔχει ὁλοκληρωθεῖ, ἔφτασε στὸ πλήρωμα καὶ στὴν τελείωσή της», εἴταν ἐκείνη ἀκριβῶς ποὺ μᾶς λέει ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης (19, 30): Τετέλεσται – καὶ τίποτα περισσότερο».

Τὰ ἱερὰ κείμενα, οἱ λειτουργίες, οἱ ὕμνοι κλπ. ἀνήκουν στὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ τὴ γλωσσικὴ παράδοση. Ἔχουν, ἐκτὸς ἀπὸ θρησκευτική, καὶ μνημειακὴ σημασία καὶ οἱ ἐπεμβάσεις σ' αὐτὰ καλὸ εἶναι νὰ ἀποφεύγονται, ὅπως, λ.χ. ἐκείνη ποὺ γίνεται στὸ γνωστότατο ἀπολυτίκιο ποὺ ψάλλεται, χίλια καὶ πλέον χρόνια, κατὰ τὴν ἑορτὴ τοῦ Σταυροῦ στὶς 14 Σεπτεμβρίου: «Σῶσον, Κύριε, τὸν λαόν σου, καὶ εὐλόγησον τὴν κληρονομίαν σου· νίκας τοῖς βασιλεῦσι, κατὰ βαρβάρων δωρούμενος, καὶ τὸ σὸν φυλάττων διὰ τοῦ σταυροῦ σου πολίτευμα».

Ἐπεμβάσεις γλωσσικὲς δὲν ἐπιτρέπεται νὰ γίνονται οὔτε στὰ ἔργα τῶν ποιητῶν, ὅπως συνέβη στὸν *Ὀλυμπιακὸ Ὕμνο* τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ τὴ χορωδία στὶς τελετὲς ἔναρξης καὶ λήξης τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων (13 καὶ 29/8/04). Φθάνει ἡ κακὴ μουσική του ἀπόδοση (καὶ τὸ ἴδιο γιὰ τὸν Ἐθνικὸ Ὕμνο) δὲν χρειάζεται καὶ γλωσσικὴ τροποποίηση. Ἄλλωστε ὁ μόνος ἁρμόδιος, ὁ Παλαμᾶς, ἔχει πεθάνει!

Στὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Χρήστου Γιανναρᾶ (*Ἡ Καθημερινὴ* 3 Ὀκτωβρίου 2004) ἀπάντησε ἐπισήμως ἡ Ἀρχιεπισκοπή (*Ἡ*

Καθημερινὴ 10 Ὀκτωβρίου 2004). Ὁ κύριος λόγος γιὰ τὴν ἀνάγνωση στὰ νεοελληνικὰ τῶν ἱερῶν κειμένων «προέκυψε ἀπὸ τὴ σαφὴ γλωσσικὴ ἔνδεια τῶν Νεοελλήνων, ἡ ὁποία ἔχει φτάσει σὲ τέτοιο σημεῖο ὥστε τὰ παιδιά μας σήμερα, γιὰ νὰ διαβάσουν Παπαδιαμάντη, χρειάζονται λεξικό. Μπορεῖ οἱ παππούδες καὶ οἱ γιαγιάδες μας νὰ μὴν εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ ἕνα τέτοιο μέτρο, μπορεῖ οἱ ραγιάδες στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας νὰ μὴν χρειάζονταν μιὰ τέτοια ἐπέμβαση, ἀλλὰ ποιὸς μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι οἱ στοιχειώδεις γραμματικὲς γνώσεις τῶν ἐποχῶν ἐκείνων ἦταν κατὰ πολὺ ἀνώτερες ἀπὸ τὶς σύγχρονες πανεπιστημιακές; »

Ἀγαθὴ ἡ καινοτομία τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς ἀλλὰ μὲ τὴν ἀνάγνωση λίγων στίχων τῶν Εὐαγγελίων καὶ τοῦ Ἀποστόλου στὰ νεοελληνικὰ δὲν θεραπεύεται ἡ ἄγνοια τῶν πιστῶν. Γιατὶ τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι μιὰ σταγόνα στὸν ὠκεανὸ τῶν κειμένων τῶν λειτουργιῶν, τῶν ὕμνων, τῶν τροπαρίων. Θὰ μεταφράζονται ὅλα; Πῶς θὰ μεταφρασθεῖ καὶ θὰ ψάλλεται τὸ κοντάκιο τῶν Χριστουγέννων «Ἡ Παρθένος σήμερον τὸν ὑπερούσιον τίκτει» ἢ τὸ ἄλλο τοῦ Ρωμανοῦ «Πειρατὰς καὶ χειμώνων τοὺς κλύδωνας παρορῶσιν οἱ χρήματα στέργοντες». Τὰ εὐαγγέλια ἔχουν γενικῶς ἁπλὸ κείμενο καὶ γι' αὐτὸ ἦσαν πάντοτε κατανοητὰ ἀπὸ τοὺς πολλούς. Οἱ λειτουργίες ὅμως καὶ οἱ ὕμνοι παρουσιάζουν δυσκολίες ἀνυπέρβλητες. Πῶς θὰ ψάλλεται ἡ ἀκολουθία τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος μεταφρασμένη, τὸ τροπάριο τῆς Κασσιανῆς, ὁ Ἐπιτάφιος θρῆνος;

Ἡ καινοτομία τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς νομίζω ὅτι κρύβει τὴν ἀμηχανία στὴν ὁποία βρίσκεται ἕνα μέρος τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπειδὴ καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ἀπαρτίζουν τὴ διοίκησή της ζοῦνε στὴν ἴδια μεταμοντέρνα ἐποχὴ ποὺ ζοῦμε κι ἐμεῖς, τοὺς καταλαμβάνει πανικὸς ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ὑστερήσουν καὶ νὰ μὴν εἶναι ἀρκετὰ μέσα στὰ πράγματα. Ἔτσι ὁ πλέον εὔκολος τρόπος ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας θεωρήθηκε ἡ μετάφραση τῶν περικοπῶν τοῦ Εὐαγγελίου ποὺ διαβάζονται στὶς λειτουργίες, μὲ τὸ φανερὸ ἐπιχείρημα ὅτι ξαφνικὰ οἱ σημερινοὶ ἐγγονοὶ καὶ ἐγγονὲς τῶν παλαιοτέρων πιστῶν (τῶν παππούδων μας), δηλαδὴ ὅλο τὸ ποίμνιο τῆς Ἐκκλησίας, ἐμεῖς, δὲν ἐννοοῦν τὸ Εὐαγγέλιο. Ὅσο γνωρίζω, τοῦτο δὲν συμβαίνει, δὲν

διαπιστώθηκε ἀκόμη. Γιατὶ ὅταν ὑπάρχει κάποιο ζήτημα τέτοιου εἴδους, κοινωνικὸ ἢ θρησκευτικό, γρήγορα παίρνει διαστάσεις, ξεφεύγει ἀπὸ κάθε ἔλεγχο καὶ ἡ ἀναγκαία καινοτομία ἐπιβάλλεται ἐκ τῶν πραγμάτων.

Τὸ μέτρο τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς εἶναι ἀσήμαντο ὡς πρὸς τὸ μέγεθος ἀλλὰ σημαντικὸ ὡς πρὸς τὴν τυχὸν ἐπέκτασή του. Τότε θὰ χρειασθεῖ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν προβλήματα ποὺ δὲν θὰ ἔχουν λύση.

Ἡ τάση αὐτὴ τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, ἐκδηλώνεται καὶ στὴν ἀρχαιολογία, μάλιστα στὸν τομέα τῶν ἀναστηλώσεων. Μὲ τὸ πρόσχημα ὅτι τὰ φτωχὰ στὴν ὄψη ἐρείπια τῶν ἀρχαίων μνημείων τῆς Ἑλλάδος δὲν εἶναι κατανοητὰ ἀπὸ τοὺς πολλούς, ἀποφασίζεται ἡ ἀνανέωσή τους ἀλλὰ μὲ τρόπο καταστροφικό, μὲ τὴν ἀνακατασκευή τους. Σ' ἕνα ναὸ λ.χ. σώζονται μόνον τὰ σκεπασμένα ἀπὸ τὸ χῶμα θεμέλιά του, τότε κατασκευάζεται πλήρως μία νέα εὐθυντηρία, ἕνα μέρος τῶν βαθμίδων καὶ τοῦ στυλοβάτη καὶ κάποιοι νέοι κίονες. Ὁ ἐπισκέπτης θαυμάζει τὰ καινούργια ἀρχαῖα μὲ τὸ ἄψογο χρωματιστὸ βοτσαλάκι ἀνάμεσά τους, μία πινελιὰ τοῦ διακοσμητῆ, ἀναγκαίου πλέον συνεργάτου τῶν ἑλληνικῶν ἀναστηλώσεων. Θαυμάζεις τὴ λαμπράδα τῶν καινούργιων ἀρχαίων, χωρὶς ἕνα χορταράκι, ἕνα ἄχυρο, ἕνα ἀγριολούλουδο. Δὲν ὑπάρχει οὔτε χῶμα. Νομίζεις πὼς βρίσκεσαι σὲ βίλλα, κάπου στὴν Καλιφόρνια.

Ἀλλὰ γιὰ τὶς ἀναστηλώσεις ἄλλοτε περισσότερα.

Β.Χ.Π.

ΑΘΗΝΑ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

Στὶς 21 Αὐγούστου ἀπέθανε ἡ Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου, ἑταῖρος ἀπὸ τὸ 1962. Γεννήθηκε στὴν Κέρκυρα τὸ 1920, σπούδασε ἀρχαιολογία στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καὶ πρώτη φορὰ τὴν βλέπουμε νὰ ἀσκεῖ τὴν ἐπιστήμη της τὸ 1940/41, στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, βοηθὸς στὸ μεγάλο ἔργο τῆς ἀπόκρυψης τῶν ἀρχαίων του. Κατὰ τὴν Κατοχὴ μετεῖχε στὴν Ἀντίσταση καὶ μετὰ τὸν πόλεμο ἐργάστηκε ὡς φιλόλογος στὴ Μέση Ἐκπαίδευση. Ἕνα ἀπὸ τὰ σχολεῖα στὰ ὁποῖα ἐργάστηκε εἶναι τὸ λύκειο Τυχοπούλου.

Τὸ 1960 διορίστηκε Ἔφορος Δημοσιευμάτων στὸ *Ταμεῖο Ἀρχαιολογικῶν Πόρων καὶ Ἀπαλλοτριώσεων* (*ΤΑΠΑ*) ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀποχώρησε τὸ 1971 καὶ ἀνέλαβε ὑπηρεσία στὴν Ἐμπορικὴ Τράπεζα ὡς Διευθύντρια τῆς Ὑπηρεσίας Ἐκδόσεων. Στὸ ΤΑΠΑ ἐπανῆλθε μετὰ τὸ 1974 διατηρώντας συγχρόνως καὶ τὴ θέση της στὴν Ἐμπορικὴ Τράπεζα, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποχώρησε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1982.

Στὴ διδακτική της δράση περιλαμβάνεται καὶ ἡ διδασκαλία της στὴ Σχολὴ Ξεναγῶν. Ἀλλὰ ἡ ἀρχαιολογία ἦταν ἡ ἐπιστήμη πού, πάνω ἀπ' ὅλα, ἀγαποῦσε καὶ αὐτὸ φαίνεται στὰ σχολικὰ βιβλία ποὺ εἶχε γράψει, ὅπου τὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα ἔχουν κύρια θέση στὴ διαπραγμάτευση τῶν ἱστορικῶν ζητημάτων. Ἔγραψε ἀκόμη, τοὺς περισσότερους μὲ ψευδώνυμο, ἀρκετοὺς σύντομους ὁδηγοὺς τόπων καὶ μουσείων τῆς Ἑλλάδος.

Παράλληλα συνεργαζόταν μὲ ἐφημερίδες δημοσιεύοντας ἄρθρα ἐπὶ ἀρχαιολογικῶν θεμάτων, ἀνασκαφές, νέα εὑρήματα. Πρὸ τοῦ 1967 ἔγραφε στὴν *Ἐλευθερία* ὡς διάδοχος τῆς Σέμνης Καρούζου στὴν ἀρχαιολογικὴ ἐπιφυλλίδα καὶ μετὰ τὸ 1974 στὴν *Καθημερινή*, ὅπου διαδέχτηκε τὸν Μίλτη Παρασκευαΐδη.

Παρὰ τὶς πολλὲς ὑποχρεώσεις της ἔβρισκε καιρὸ γιὰ νὰ προσφέρει τὶς γνώσεις καὶ νὰ χρησιμοποιήσει τὶς ἱκανότητές της ὅταν κάποιος ζητοῦσε τὴ βοήθειά της. Γνωστὸ εἶναι ὅτι ἦταν ἡ ἐπιμελήτρια τῶν βιβλίων τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ὅσο ἐκεῖνος βρισκόταν στὴ ζωή.

᾿Επὶ σειρὰν ἐτῶν, ἀπὸ τὸ 1960 ἕως τὸ 1971 ἐργάστηκε, κατὰ τὶς ἀπογευματινὲς ὧρες, στὴν ᾿Αρχαιολογικὴ ῾Εταιρεία καὶ σὲ συνεργασία μὲ τὴν Μαρία Προύνη Φιλὶπ συντάχθηκε ὁ τόμος *᾿Αρχαιολογικὴ ᾿Εφημερίς, Εὑρετήριον πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου 1837-1874*, ᾿Αθῆναι 1973, ἔργο σημαντικὸ καὶ χρησιμότατο γιὰ τὴν μελέτη τῶν δύο πρώτων περιόδων τοῦ περιοδικοῦ. Τὸ ἔργο τῆς σύνταξης ἐπέβλεπε πρῶτα ὁ Χρῆστος Καροῦζος (†1967) καὶ κατόπιν ὁ Νικόλαος Κοντολέων. Καὶ μὲ τοὺς δύο συνδεόταν μὲ παλιὰ φιλία.

῾Η ᾿Αθηνᾶ Καλογεροπούλου ἦταν δραστηριότατη καὶ πρόσφερε τὶς ὑπηρεσίες της μὲ εὐχαρίστηση προκειμένου νὰ βελτιωθοῦν τὰ πράγματα τῆς ῾Υπηρεσίας. Κατὰ τὰ χρόνια 1960/1, ἐποχὴ τῆς μεταφορᾶς τῆς ῾Υπηρεσίας ἀπὸ τὸ ῾Υπουργεῖο Παιδείας στὸ ῾Υπουργεῖο Προεδρίας καὶ στερέωσης τῆς νέας του μορφῆς, βοήθησε μὲ τὸν καλύτερο τρόπο καὶ κατέβαλε σημαντικοὺς κόπους προκειμένου νὰ ἐξαλειφθοῦν ἀντιδράσεις οἱ ὁποῖες παρουσιάζονταν καθημερινῶς καὶ ἀπειλοῦσαν τὴν ὁμαλὴ ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων.

Οἱ ὑπηρεσιακὲς ἀσχολίες τῆς ἀπορροφοῦσαν τὸν χρόνο της, παρὰ ταῦτα δὲν ἐγκατέλειπε τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ μελέτη. Κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ὑπηρεσίας της στὸ ΤΑΠΑ εἶχε ὡς συνεργάτη-ἐπόπτη τὸν ᾿Ανδρέα Ξυγγόπουλο (1891-1979), παλαιὸ ῎Εφορο τῶν Βυζαντινῶν ᾿Αρχαιοτήτων (1921-1940), κατόπιν καθηγητὴ καὶ ᾿Ακαδημαϊκό.

᾿Απὸ ἀρκετὰ χρόνια ἑτοίμαζε τὴ δημοσίευση τῆς τοπογραφίας τοῦ παριλίσιου ἱεροῦ τοῦ Παγκράτους, τῶν ἐπιγραφῶν, τῶν ὁλογλύφων γλυπτῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀναθημάτων ποὺ εἶχαν βρεθεῖ σ' αὐτό. ῾Η ἐργασία της εἶχε προχωρήσει, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ δύο ἀνακοινώσεις ποὺ εἶχε κάνει τὸ 1982 καὶ τὸ 1983.

Χρειάζεται πολλὴ ἔρευνα γιὰ νὰ συγκεντρωθοῦν τὰ πολυπληθὴ κείμενά της στὶς ἐφημερίδες. ῾Ο κατάλογος ποὺ ἀκο-

λουθεῖ περιλαμβάνει τὰ κυριότερα ἀπὸ τὰ δημοσιεύματά της σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικά.

Nuovo aspetto della stela di Saugenes, *AAA* 1, 1968, 92-96.

Base en l'honneur de Démétrius de Phalère, *BCH* 93, 1969, 56-71.

Δύο ἀττικὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα, *ΑΔ* 24, 1969, 211-229.

Ψήφισμα ἐξ Εἰτέας Ἀττικῆς, *ΑΔ* 25, 1970, 204-216.

Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, Εὑρετήριον πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου 1837-1874, Ἀθῆναι 1973 (μὲ τὴ συνεργασία τῆς Μαρίας Προύνη Φιλίπ).

Νέα ἀττικὴ ἐπιτύμβια στήλη, *ΑΔ* 29, 1974, 194-225.

Τμῆμα ἀττικῆς ἀρχαϊκῆς ἐπιτυμβίας στήλης, *Στήλη. Τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος* (Ἀθήνα 1980) 541-550.

Ἐπιγραφικὰ σύμμεικτα, *AAA* 14, 1981, 145-153.

Δείγματα ἀγνώστου κεραμεικοῦ ἐργαστηρίου στὴ Σκύρο τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., *ASAtene* 61, 1983, 137-152.

Ὅρος Διὸς Παρνησσίου, *Horos* 2, 1984, 111-118.

Ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Παγκράτους στὴν Ἀθήνα. Πρόδρομη ἀνακοίνωση, *Πρακτικὰ τοῦ Η΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς, Ἀθήνα 3-9 Ὀκτωβρίου 1982*, II (Ἀθήνα 1987) 298-304.

Ἀττικὸ ἐπιτύμβιο ἀπὸ τὰ Μεσόγεια. Πρόδρομη ἀνακοίνωση, *Πρακτικὰ Γ΄ Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης ΝΑ. Ἀττικῆς, Καλύβια Ἀττικῆς 5-8 Νοέμβρη 1987* (Καλύβια 1988) 107-115.

Πλαστικὲς παραστάσεις τοῦ Παγκράτους. Πρόδρομη ἀνακοίνωση, *Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνοῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας, Ἀθήνα 4-10 Σεπτεμβρίου 1983*, III (Ἀθήνα 1988) 127-131.

Τέσσερα ἐπιτύμβια κλασικὰ ἀνάγλυφα ἀπὸ τὴν Ἀττική, *Ἔπαινος Ἰωάννου Κ. Παπαδημητρίου* (Ἀθῆναι 1997) 231-301.

Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὸν Μαραθώνα, *Καλλίστευμα. Μελέτες πρὸς τιμὴν τῆς Ὄλγας Τζάχου-Ἀλεξανδρῆ* (Ἀθήνα 2001) 245-254.

A propos d'une stèle attique inédite. Contribution à l'exégèse d'un objet figuré, *Mélanges helléniques offerts à Georges Daux* (Paris 1974) 191-198.

Drei attische Grabreliefs, *Archaische und klassische griechische Plastik, 2. Akten des internationalen Kolloquiums vom 22.-25. April 1985 in Athen* (Mainz 1986) 119-133.

Β.Χ.Π.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΙΚ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΣ

Στὶς 22 Σεπτεμβρίου 2004 ἀπέθανε ὁ συνεργάτης πολλῶν ἀρχαιολόγων ἀρχιτεχνίτης ἀνασκαφῶν Ἰωάννης Ν. Καραμῆτρος. Γεννημένος τὴν 1 Ἰανουαρίου 1914 στὰ Δολιανὰ Κυνουρίας, ἐργάστηκε κατὰ τὴ νεότητά του σὲ ποικίλες τεχνικὲς ἐργασίες. Νωρὶς ἔγιναν ἀντιληπτὲς οἱ ἱκανότητές του στὴν ὀργάνωση καὶ διεξαγωγὴ ἀνασκαφῶν στὶς ὁποῖες ἀφιερώθηκε ὁλοκληρωτικά. Ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν καὶ συνέχισε στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Β τῶν Μυκηνῶν. Ἔκτοτε, μέχρι τοῦ 1963, ἐργαζόταν ἀποκλειστικὰ στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς ὑπὸ τὸν Ἰωάννη Παπαδημητρίου. Ἐργάστηκε διαδοχικὰ στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ἐλευσῖνος, τῆς Βραυρῶνος, τῆς Βούλας, τῆς

Ἀναμνηστικὴ φωτογραφία τοῦ προσωπικοῦ τῆς ἀνασκαφῆς Μυκηνῶν (4 Σεπτεμβρίου 1952). Ὄρθιοι, ἀριστερὰ ὁ Νίκυ Τομπάζης, στὸ μέσον ὁ Ἰωάννης Παπαδημητρίου, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ὁποῖο, καθιστός, ὁ Ἰωάννης Καραμῆτρος.

Λούτσας, τοῦ Ἀμφιαρείου, τοῦ σπηλαίου τοῦ Πανὸς στὴν Οἰνόη Μαραθῶνος.

Ἀπὸ τὸ 1959 μέχρι τοῦ 1963 ἐργάστηκε ἀποκλειστικὰ στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Βραυρῶνος καὶ ἀπὸ τὸ 1963 μέχρι τοῦ 1967 σὲ ἄλλες ἀνασκαφές, πάντοτε στὴν Ἀττική.

Ὁ Σπυρίδων Μαρινᾶτος, γνωρίζοντας τὶς ἐξαιρετικὲς τεχνικὲς ἀνασκαφικὲς ἱκανότητές του, τὸν εἶχε ὡς ἐργοδηγὸ στὴν ἀνασκαφή του στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας, καὶ κατόπιν στὶς ἀνασκαφὲς Βρανᾶ καὶ Τσέπι τοῦ Μαραθῶνος.

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μαρινάτου ἐγκαταστάθηκε στὸν Βρανᾶ ὅπου ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς τοῦ εἶχε παράσχει κατάλυμα. Ἀπὸ τὸ 1978 μέχρι τοῦ 1984 ἐργάστηκε ὡς ἐργοδηγὸς στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ραμνοῦντος καὶ ἐκεῖ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ δείξει τὶς ἐξαιρετικὲς ἱκανότητές του στὴν ὀργάνωση τοῦ τεχνικοῦ μέρους μιᾶς μεγάλης ἀνασκαφῆς. Ἔχοντας συμπληρώσει, τὸ 1984, τὸ ὅριο ἡλικίας, ἀποχώρησε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ραμνοῦντος καὶ διέμεινε στὸν Μαραθῶνα μέχρι τέλους τῆς ζωῆς του.

Ὁ Ἰωάννης Καραμῆτρος εἶχε ἀποκτήσει ἑπτὰ παιδιά, τέσσερις γιοὺς καὶ τρεῖς κόρες, καὶ πολλὰ ἐγγόνια.

Β.Χ.Π.

Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΣΧΟΛΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

3 Νοεμβρίου 2004 - 23 Μαρτίου 2005. Τετάρτη, ὥρα 6 μ.μ.

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΣΤΕΛΙΟΣ ΑΝΔΡΕΟΥ, καθηγητὴς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, **3, 10 Νοεμβρίου 2004**
Προϊστορικὴ Μακεδονία.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΙΒΕΡΙΟΣ, καθηγητὴς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, **24 Νοεμβρίου 2004**
Ὁ πρώιμος ἀποικισμὸς τῆς Μακεδονίας.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ ΑΚΑΜΑΤΗ, διευθύντρια τῆς ΙΖ΄ Ἐφορείας τῶν Ἀρχαιοτήτων, **1 Δεκεμβρίου 2004**
Πέλλα Ι. Πέλλα, Ἡ πρωτεύουσα τῶν Μακεδόνων. Μίεζα, πόλη τῆς Ἐρατεινῆς Ἡμαθίας.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΑΚΑΜΑΤΗΣ, καθηγητὴς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, **8 Δεκεμβρίου 2004**
Πέλλα ΙΙ. Τὸ ἐμπορικὸ καὶ διοικητικὸ κέντρο στὴν πρωτεύουσα τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου.

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ, καθηγήτρια τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, **15 Δεκεμβρίου 2004**
Βεργίνα Ι. Αἰγές. Ἱστορία καὶ τέχνη στὴν κοιτίδα τοῦ Μακεδονικοῦ βασιλείου.

ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ, καθηγήτρια τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, **12 Ἰανουαρίου 2005**
Βεργίνα ΙΙ. Πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ ζωὴ στὶς ἀρχαῖες Αἰγές. Τὰ μνημεῖα.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ, καθηγητὴς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, **19, 26 Ἰανουαρίου 2005**
Τὸ Δίον καὶ τὰ μνημεῖα του.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΙΒΕΡΙΟΣ, καθηγητὴς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, **2 Φεβρουαρίου 2005**
Οἰκισμοὶ τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου πρὶν ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς Θεσσαλονίκης.

ΘΕΟΔΟΣΙΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ ΤΙΒΕΡΙΟΥ, καθηγήτρια τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, **9 Φεβρουαρίου 2005**
Ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ Θεσσαλονίκη.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, ἀρχαιολόγος στὴ ΙΖ΄ Ἐφορεία τῶν Ἀρχαιοτήτων, **23 Φεβρουαρίου 2005**
Τὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ἀρχοντικοῦ Πέλλας.

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, ἀρχαιολόγος στὴ ΙΖ΄ Ἐφορεία τῶν Ἀρχαιοτήτων, **23 Φεβρουαρίου 2005**
Μακεδονικοὶ τάφοι Πέλλας.

ΜΑΝΘΟΣ ΜΠΕΣΙΟΣ, ἀρχαιολόγος στὴ ΙϚ΄ Ἐφορεία τῶν Ἀρχαιοτήτων, **2 Μαρτίου 2005**
Πύδνα. Διαχρονικὴ ἔρευνα τῶν ἀνασκαφῶν ἀπὸ τὰ νεολιθικὰ χρόνια ὣς τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα. Ἡ πόλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., τὰ νεκροταφεῖα καὶ τὸ λιμάνι.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ ΜΕΝΤΕΣΙΔΟΥ, διευθύντρια τῆς Λ΄ Ἐφορείας τῶν Ἀρχαιοτήτων, **9 Μαρτίου 2005**
Αἰανή. Ἀρχαιότητες καὶ Μουσεῖο. Ἐπισκόπηση τῆς ἔρευνας καὶ ἱστορικὰ συμπεράσματα.

ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ, ἀρχαιολόγος στὴ ΙϚ΄ Ἐφορεία τῶν Ἀρχαιοτήτων, **16 Μαρτίου 2005**
Μνημεῖα αἰωνιότητας: οἱ μακεδονικοὶ τάφοι στὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΒΕΛΕΝΗ, διευθύντρια τῆς ΚΖ΄ Ἐφορείας τῶν Ἀρχαιοτήτων, **23 Μαρτίου 2005**
Πέτρες: Περιήγηση σὲ μιὰ ἑλληνιστικὴ πόλη τοῦ Μακεδονικοῦ βασιλείου.

Οἱ ἐγγραφὲς γίνονται καθημερινῶς 8.00 π.μ. ἕως 13.30 μ.μ., στὰ γραφεῖα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ σειρὰν προτεραιότητος.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

S. E. Iakovidis - E. B. French *et al.*

ARCHAEOLOGICAL ATLAS OF MYCENAE

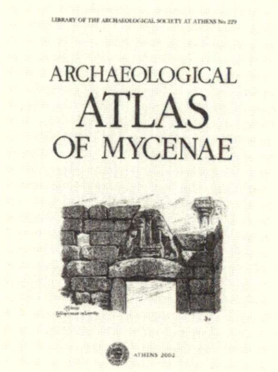

CONTENTS

Early Accounts of Mycenae.
Visitors to Mycenae.

Part I: The Citadel

Topographical Commentary – The Citadel as a whole – The Excavated Areas.

Part II: The Area Outside The Walls

Introduction – Topographical Commentary – Concordance of notable features – Chronological Commentary – Geology of the Mycenae Area – The Mycenaean Roads in the Survey Area – Mycenae Road Network – The Houses – The Chamber Tombs – The Cemeteries – Catalogue by Map/Square – Concordance of Chamber Tomb Cemeteries.

Illustrations

Maps. Overall Area and cemeteries – The Roads – Detailed maps with diagrams of individual cemeteries attached (1-12).
Plans. General plan of the Citadel – Detailed plans of the Citadel (1-9).
27 Figures.

Σχῆμα 31,5×43 ἑκ., σ. 136

Διατίθεται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθήνα 106 72,
τηλ. 210 3625531 - Fax 210 3644996 - archetai@otenet.gr - www.archetai.gr.
Ἀποστέλλεται ἐπίσης ἐπὶ ἀντικαταβολῇ, κατόπιν παραγγελίας.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

ΧΡΥΣΟΥΛΑΣ ΣΑΑΤΣΟΓΛΟΥ-ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ

ΒΕΡΓΙΝΑ
Ο ΤΑΦΟΣ ΤΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ
Η ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕ ΤΟ ΚΥΝΗΓΙ

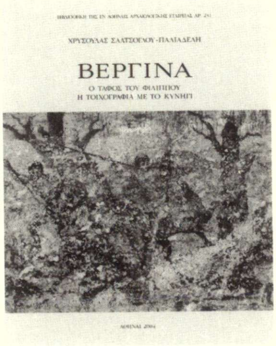

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α. ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ

Α1. ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΟΨΗ ΤΟΥ: 1. Τὸ μνημεῖο. 2. Ἡ πρόσοψη. 3. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τῆς πρόσοψης. 4. Ἡ πολυμορφία στὶς προσόψεις τῶν μακεδονικῶν τάφων.
Α2. Η ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑ: 1. Ἡ ἀποκάλυψη τῆς τοιχογραφίας καὶ ἡ προστασία της. 2. Ἡ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια. 3. Μορφὴ καὶ σύσταση τοῦ ὑποστρώματος καὶ τῶν χρωμάτων. 4. Ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ σχεδίαση.

Β. ΤΟ ΖΩΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ

Β1. Η ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ.
Β2. ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ: 1. Ἡ ἐνδυμασία. 2. Ἡ κυνηγετικὴ σκευή. 3. Λαλοῦντα σύμβολα Ι. 4. Τὰ σκυλιὰ καὶ τὰ θηράματα. 5. Τοπογραφικὰ στοιχεῖα. 6. Λαλοῦντα σύμβολα ΙΙ.
Β3. ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ: 1. Εἰκονογραφικὰ παράλληλα. 2. Εἰκονογραφικὲς παρατηρήσεις.
Β4. ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: 1. Ἡ σύνθεση. 2. Ἡ γραμμὴ καὶ τὸ χρῶμα. 3. Τὸ τοπίο, τὸ φῶς καὶ ἡ προοπτική.

Γ. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ

Γ1. Η ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ: 1. Τὸ τοπίο. 2. Τὸ πορτραῖτο. 3. Τὸ γεγονός.
Γ2. Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΣ: 1. Δυνατότητες χρονολόγησης. 2. Τὸ θέμα τῆς παράστασης. 3. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ νεκροῦ. 4. Ἡ ταύτιση τῶν μορφῶν καὶ τὸ πολιτικὸ μήνυμα τῆς παράστασης.
Γ3. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ.

Σχῆμα 21×28 ἑκ.

Διατίθεται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθήνα 106 72,
τηλ. 210 3625531 - Fax 210 3644996 - archetai@otenet.gr - www.archetai.gr.
Ἀποστέλλεται ἐπίσης ἐπὶ ἀντικαταβολῇ, κατόπιν παραγγελίας.